

1. МОВОЗНАВСТВО

1.1. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ

УДК 81.271

Воротнікова І.Г.

ЗАГАЛЬНОЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНА ЕТИКЕТУ У СУЧАСНІЙ МІЖДИСЦИПЛІНАРНІЙ НАУКОВІЙ ПАРАДИГМІ

Останнім часом феномен етикету привернув пильну увагу з боку низки гуманітарних наук: філософії, культурології, етнографії, лінгвістики, семіотики та інших. Традиційно етикет подають як факт історичного розвитку суспільства, фрагмент соціальних перетворень, цивілізаційних процесів. Дослідження лінгвістичної специфіки етикету, на наш погляд, неможливе без розгляду існуючих наукових позицій стосовно цього явища.

Так, серед філософських розвідок, що відкривають новий напрямок у розробці етичної проблематики в руслі сучасних завдань культури міжсуб'єктної комунікації, помітною є праця О.П. Проценко,¹ присвячена цілісному і системному аналізу етикету.

Обгрунтовуючи філософсько-етичну концепцію етикету, дослідниця визначає його сутність як чинника, який формалізує поведінку з метою досягнення консенсусу. *“Кодекси етикетного, – зазначає О.П. Проценко, – включаються в регулятивний механізм соціальних відносин і сприяють втіленню морального в еталони та стереотипи поведінки, що позитивно впливає на процес соціалізації й адаптації особистості.”*²

Дослідження проблем етикету як самостійного явища соціокультурної реальності, у яких виявляються його родові ознаки й розглядається генезис, започатковано працями українського дослідника В.А. Малахова,³ російських – В.І. Бакштановського,⁴ Л.Б. Волченко,⁵ Л.П. Воронкової,⁶ В.Є. Гольдіна,⁷ О.І. Даниленко,⁸ Т.В. Цив'ян,⁹ а також литовського фахівця у галузі етики К. Стошкусас,¹⁰ словацького – В. Брожека,¹¹ американського – Р.П. Вольфа¹² та інших.

Представники філософсько-етичної думки Ж.П. Сартр, Х. Ортега-і-Гассет, М. Хайдеггер, Е. Муньє, М. Фуко, Х. Плеснер, К.О. Апель, Ю. Хабермас, Ж. Бодрийяр розглядають етикет як невід’ємний елемент моральної культури і у цьому призначенні інтерпретують його як своєрідну знакову систему.

Значне місце в наукових трактуваннях етикету посідають розвідки, що мають історичну та культурологічну спрямованість, у яких дослідники звертаються до реалій означеного феномену, породжених часом, традиціями, звичаями. Предметом вивчення стають зразки, стереотипи поведінки, обрядова сторона життя того чи іншого народу, етнографічні настанови щодо предметно-практичної діяльності й спілкування. Дослідженню цих питань присвятили свої роботи українські автори О. Воропай,¹³ О.М. Кравець,¹⁴ російські – А.К. Байбурін,¹⁵ А.Л. Топорков, Б.Х. Бгажноков,¹⁶ Ю.М. Лотман,¹⁷ німецький дослідник Е. Фукс,¹⁸ французькі – Ф. Бродель,¹⁹ Ж. М. Гофф.²⁰ Проблеми культури поведінки та спілкування, цивілізованості і етикету проаналізовано А. Мартен-Фюжє.²¹

Німецький соціолог Н. Еліас зосереджує свою увагу на історичних і соціально-економічних передумовах зміни людської поведінки. На його думку, культуру поведінки визначають “*довгострокові ряди змін*”. Удосконалення манер і звичаїв супроводжує загальний цивілізаційний процес у суспільстві. Простежуючи зміни у вимогах до манер поведінки на прикладі текстів Еразма Роттердамського та інших, учений робить висновок, що “*delicatessen*”, або “*поріг чутливості*”, також знаходиться в залежності від удосконалення сфер громадського життя. Так, протягом суспільно-соціальних змін поступово визначаються межі “*неприємного*”, “*неприйнятного*”, що “*віддаляються за куліси*” публічного життя.²²

Практичному аспекту реалізації етикету в культурно-просвітницькій традиції різних народів присвячена велика кількість праць популярного характеру, головною метою яких є узагальнення форм етикетної поведінки в різних ситуаціях й рекомендації стосовно нормативного поведінки представників тієї чи іншої етнокультурної спільноти. Такого роду морально-просвітницький підхід, що пропагує дотримання вимог гарного тону у вихованні й освіті, набуття таких унікальних моральних особистісних якостей, як інтелігентність, ввічливість і тактовність, використовують А.О. Паламар (Україна), Л.Г. Альошина, Д.С. Лихачов, Д.С. Селиванов

(Росія), І.І. Риданова (Беларусь), Ф. Хорват і Ю. Орлик (Словаччина), К. Смолка (Німеччина), Я. Камичек (Польща) та інші.

Оволодіння етикетом розглядають як необхідну умову виховання та самовиховання, як спосіб прилучення до духовних цінностей. Поширилося використання поняття “*вихованість*”, що фіксує ступінь володіння нормами етикету, реалізацію правил гарного тону у вчинках, діях. Вихованість трактується як здатність розуміти й тонко переживати обставини та діяти відповідно до них. Знання правил гарного тону та дотримання їх у поведінці та спілкуванні визначається як увічливість. Такий підхід, на думку деяких дослідників,²³ ототожнює етикет з увічливістю, а правила етикету з правилами ввічливості. При цьому ввічливість відноситься до числа інших особистісних якостей, що визначають культуру поведінки та спілкування, таких, як такт, делікатність, чемність.

У низці праць, присвячених етикету, приділено увагу одній з основних його особливостей, а саме спрямованості на створення сприятливої морально-психологічної манери спілкування. Ця спрямованість етикету на інтереси іншого й інших трактується як оригінальна форма здійснення гуманістичних основ, про що, зокрема, пишуть М.М. Безруких,²⁴ А.О. Паламар,²⁵ І.І. Риданова.²⁶

Поряд з культурно-просвітницькою роллю етикету вагомо зарекомендував себе оперантно-прикладний підхід до його тлумачення, який передбачає розробку певних поведінкових характеристик в окремо взятій ситуації. У цьому зв'язку традиційними стали теми, пов'язані з мовним і застільним етикетом,²⁷ У межах зазначеного підходу здійснюється систематизація нормативних приписів щодо комунікативної поведінки в різноманітних ситуаціях соціальної інтеракції, які опосередковуються віковими (старший – молодший), гендерними (чоловік – жінка), ранговими (керівник – підлеглий) та іншими чинниками.

Ідею про те, що повсякденне життя народу є основою, на якій виникають і закріплюються етикетні стереотипи, розвинуто у роботах сучасних етнографів. Етикет розглянуто як самостійне явище в системі побутових форм спілкування та поведінки, а також в системі народних обрядів, звичаїв, ритуалів. У цьому зв'язку цікавою є думка А.К. Байбуріна і А.Л. Топоркова²⁸ про те, що при ознайомленні з культурою та побутом чужого народу перше, що впадає в очі, поряд з відмінностями в матеріальній культурі, – це особливості поведінки в стандартних ситуаціях, причому специфічні риси поведінки найбільш чітко виявляються в сфері спілкування. Вчені-етнографи на великому

емпіричному матеріалі показують можливість зведення даного феномену до ритуалу, церемонії, обряду, звичаю. Етикет і ритуал, на їхню думку, існують паралельно, а ті ж самі поведінкові стереотипи одночасно є елементами етикету, ритуалу та релігійного культу.

Досліджуючи поведінкову культуру різних народів, етнографи вказали на ті сфери повсякденного життя, що споконвіку були побудовані на правилах етикету. Це – гостинність, обмін дарунками та благодіяннями, трапеза, здійснення життєво важливих подій (народження, весілля, похорон), механізми вітання, прощання, вираження каяття, подяки, співчуття й багато іншого. Помічено, що етикет відіграє значну роль у контролі над емоціями, жестами, позами. За різноманіттям поведінкових форм, як зазначає О.П. Проценко,²⁹ криється єдине, загальне, об'єднуюче. Це обумовлює створення універсальних стереотипів етикетної поведінки, які формують особливу загальнодоступну мову спілкування.

Результати етнографічних досліджень етикетної поведінки наведено в численних працях. Традиції українського народу описано в багатьох роботах сучасних авторів, серед яких О. Воропай, О. Кравець; етикет адигейських народів – у роботах Б.Х. Бгажнокова; особливості абхазького етикету – Ш.Д. Інал-Іпа. Дослідження етикету народів Передньої і Південно-Східної Азії ведеться групою вчених Центру петербурзького сходознавства, американськими фахівцями, зокрема Х.П. Філіпсом, Л.М. Хенксом.

Етнографічні вишукування пропонують шлях вивчення етикетної поведінки способом спостережень і описів конкретних правил і процедур, які показують, що природа етикету має умовний характер і в основі своїй бере початок від народних звичаїв та обрядів. Кожен етнос має в активі власний перелік етикетних прийомів. Заглиблюючись своїми коренями в архаїчну свідомість, вони оригінально знаходять себе в модернізації поведінки у подальших епохах, до сьогодення.

Сучасна семіотика трактує культуру як явище, що має символічну природу. Структурою, що обслуговує сферу соціального спілкування, вважає Ю.М. Лотман,³⁰ є мова. Це означає, що вона має певну систему знаків, які вживають згідно з правилами, відомими членам даного колективу. Знаки, як будь-які матеріалізовані вираження (слова, малюнки, речі та ін.), мають значення і можуть служити засобом передачі змісту. Символізм поведінки добре простежується на прикладі окремих суспільних станів. Учений звертається до вивчення й опису образу та стилю життя дворянського

стану XVIII-XIX століть, стверджуючи, що кожна групу людей поміщено у певні обставини соціального життя. Ці обставини поєднують людей, привносять у їхнє життя синхронність, яка сприяє виникненню модулів поведінки (манер, звичок, стандартних вчинків).

Спробу розглянути етикет як знакову систему здійснено Т.В. Цив'ян.³¹ Виконуючи своє комунікативне призначення, етикет використовує реальні факти дійсності як фрагменти мови, що свідчать про вік, належність до статі, національності, суспільного становища.

Семіотичний підхід до етикетної поведінки свідчить про відносно самостійне існування мови етикету, яка має свій словник, що складається з елементів природної мови (слова, фрази, вислови), найбільш розповсюджених кінем (рукопритискання, поклони), а також предметів-символів (квіти, деталі костюма).

Розвиваючи ідею про етикет як своєрідну знакову систему, В.Є. Гольдін³² намагається визначити її специфіку. На його думку, в знаках етикету відсутні номінальність і предикативність, тобто немає знаків-повідомлень. Не властиві етикету також і функції концептуального класу. Разом з тим, вважає дослідник, якщо етикетні дії кваліфікувати як оригінальний текст, то в ньому можна побачити єдину парадигму спілкування. Така парадигма наявна в тональності спілкування, наприклад, старший – молодший або свій – чужий. Принципова знакова нерозчленованість етикетних дій вважається етикетною парадигмою – парадигмою знаків-текстів.

Етикету як знаковій системі властива комунікативність, тобто здатність передавати інформацію. Засобами етикету передають інформацію особливого роду – це не повідомлення, а, скоріше, уявлення про характер спілкування та про рольові взаємини з адресатом. Розгляд феномену етикету в контексті проблеми спілкування дозволяє говорити про модальність етикету, яка визначається В.Є. Гольдіним як модальність відповідності.³³

Застосування лінгвістичних і семіотичних процедур опису й аналізу комунікації та поведінки у людському суспільстві відкрило, на думку деяких вчених,³⁴ нові перспективи вивчення етикету. Зростання інтересу до питань етикету немалою мірою пояснюється й новим осмисленням самих феноменів спілкування й поведінки. Їх провідна роль у функціонуванні всіх систем культури привернула увагу фахівців з теорії комунікації, лінгвістики, семіотики, психології, соціології, етнографії. Бурхливий прогрес в цих галузях призвів до виникнення нових субдисциплін й галузей наукового знання, таких, як

паралінгвістика, етнографія спілкування, психолінгвістика, проксемика, кінесика та інші.

Особливості відображення етикету на матеріалі різних мов привертала увагу ряду дослідників, серед яких – В.Є. Гольдін, М.П. Фабіан, Р. Акстелл, Е. Поуст та інші. Мовні питання етикету традиційно вивчалися на матеріалі художньої літератури та загальнонародної мови В.М. Алпатовим, С.К. Богдан, В.І.Карасиком, Т.М. Ніколаєвою, Я. Радевич-Винницьким, О.С. Скалянчук, Т.В. Сидоровою, А.Л. Факторовичем. Етикетні складові наукового дискурсу розглянуто О.М. Ільченко.

Незважаючи на увагу фахівців до вивчення лінгвістичної специфіки феномену етикету, на матеріалі німецької мови його ще не виділено у самостійний предмет дослідження. Міждисциплінарна ж поліфонія у виявленні культурних детермінант колективної й індивідуальної поведінки однозначно визначає етикет як самостійний предмет дослідження. Історичні, етнографічні, соціологічні, семантичні та педагогічно-просвітницькі інтерпретації кваліфікують етикет як складний і багатовимірний феномен. Кожний з викладених вище підходів до його вивчення виявляє окрему грань, характеризує деякі ознаки, сприяючи цілісному уявленню про нього.

Виходячи з того, що етикет є складовою нормованою поведінки, визначеної суспільством, і відіграє важливу роль у процесі взаємозв'язків між його членами, вважаємо, що комплексне дослідження мовного етикету сприятиме розв'язанню багатьох питань, пов'язаних з розробкою загальнотеоретичної проблеми культури спілкування, вивченням національної специфіки мови та дискурсивних традицій її носіїв, і – що немаловажно – практичними потребами спілкування.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Проценко О.П. Етикет як аксіологічний вимір культури поведінки і спілкування: Дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.07: Харків, 2004. – 369 с.
2. Там само, с. 5.
3. Малахов В.А. “Час нації”: проблеми виховання толерантності // Науковий вісник: Сер. Філософія. – Харків: ХДПУ. – 2000. – Вип. 4. – С. 14–15.
4. Бакштановский В.И. Культура нравственного сознания. – М.: Знание, 1979. – 62 с.
5. Волченко Л.Б. Школа этикета / Сост. Л.С. Лихачева. – Екатеринбург: Средне-Уральское изд-во, 1995. – 448 с.
6. Воронкова Л.П. Этикет в русской культуре. – М.: Московское педагогическое общество, 1996. – 94 с.

7. Гольдин В.Е. Обращение: Теоретические проблемы. – Саратов: Саратовский университет, 1987. – 128 с.
8. Даниленко О.И. Культура общения и ее воспитание. – Л.: ЛГИК, 1989. – 243 с.
9. Цивьян Т.В. К некоторым вопросам построения языка этикета // Труды по знаковым системам. – Тарту: Изд-во Тартуского университета, 1965. – С. 144.
10. Стошкус К. Этикет в развитии общества // Этическая мысль: Научно-публицистические чтения. – М.: Политиздат, 1988. – С. 240 – 258.
11. Брожек В. Эстетика на каждый день. – М.: Знание, 1991. – 208 с.
12. Вольф Р.П. О философии. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 415 с.
13. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – К.: Оберіг, 1993. – 590 с.
14. Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. – К.: Наукова думка, 1966. – 127 с.
15. Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета: Этнографические очерки. – Ленинград: Наука, Ленинград. отд-ние, 1990. – 166 с.
16. Бгажноков Б.Х. Очерки этнографии общения адыгов. – Нальчик, 1983. – С. 181.
17. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства /XVIII – XIX вв./ – СПб.: Искусство, 1996. – 399 с.
18. Фукс Э. Иллюстрированная история нравов: Галантный век. – М.: ТЕРРА; Республика, 1996. – 480 с.
19. Бродель Ф. Структура повседневности: возможное и невероятное: В 2 т. – Т. 2. – М.: Прогресс, 1982.– 622 с.
20. Гофф м Ж. Цивилизация средневекового Запада. – М.: Прогресс, 1992. – 376 с.
21. Мартен-Фюжье А. Элегантная жизнь, или Как возник “весь Париж”, 1815–1848. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1998. – 480с.
22. Див. пос. 1, с. 28–29.
23. Там само, с. 33.
24. Безруких М.М. Я и другие Я, или Правила поведения для всех. – М.: Политиздат, 1991. – 317 с.
25. Паламар А.О. Етика – молодим: правила доброго тону. – К.: Молодь, 1985. – 264 с.
26. Рыданова И.И. Уроки этикета. – Минск: Вышейшая школа, 1988. – 157 с.
27. Формановская Н.И. Употребление русского речевого этикета. – М.: Русский язык, 1984. – 193 с.
28. Див. пос. 15.
29. Див. пос. 1, с. 30.
30. Див. пос. 17.
31. Див. пос. 9.
32. Див. пос. 7, с. 75.
33. Там само.
34. Див. пос. 15, с. 4.

УДК 81.0

Дудок Р.І.

СЕМАСІОЛОГІЧНЕ ТРАКТУВАННЯ СЛОВА В РАКУРСІ ЙОГО СТРУКТУРНИХ ТА СИНОНІМІЧНО-АНТОНІМІЧНИХ ВІДНОШЕНЬ

Постійний та безперервний розвиток словникового та термінологічного корпусів лексики різних сфер науки, їх кількісні та якісні зміни знаходяться у центрі уваги не лише вчених-лексикографів, а й лінгвістів-семасіологів. Більшість дослідників (Апресян Ю.Д., Арутюнова Н.Д., Вежбицька А., Гак В.Г., Кацнельсон С.Д., Кочерган М.П., Кубрякова Е.С., Левицький В.В., Нікітін М.В., Огуй О.Д., Приходько А.М., Шмельов Т.В. Frege G., Carnap R., Goursky S. та багато інших) схиляються до думки, що феномен синонімічно-антонімічних відношень слова-знака є важливим аспектом розвитку мови, оскільки відіграє важливу роль у мовному процесі номінації.

Головна мета та завдання нашої розвідки – проаналізувати структуру та особливості значенневих елементів слова-знака в ракурсі лексичної синонімії/антонімії, показати основні джерела їх поповнення, визначити ступінь синонімічності/антонімічності значення слова.

На важливість аспекту номінації слова у плані синонімічно-антонімічних відношень вказував ще О. Реформатський, який вважав, що два слова називають одну і ту саму річ, але співвідносять її з різними поняттями і тим самим виявляють її різні властивості.¹ На думку С. Ульмана, при дослідженні синонімів лише ті слова відносимо до синонімів, які можуть змінювати одне одного у будь-якому контексті без найменшої зміни як поняттєвого, так і емоційного змісту.²

Отже, важливість такого дослідження, з одного боку, зумовлена недостатнім вивченням теоретичних аспектів синонімії та антонімії, пов'язаних з проблемами значення взагалі, а з іншого, – тим, що дослідники не розмежовують специфіку функціонування слова у мові та мовленні.³ Оскільки мова та мовлення – це різні плани функціонування лексичних одиниць, то останні проявляють себе у них по-різному. У зв'язку з цим важко погодитися з думкою О.Г. Беляєвської, що виділення різних груп антонімів неможливе через складну взаємодію лінгвістичного і екстралінгвістичного.⁴

Услід за Стерніним І.А. вважаємо, що лінгвістичне – це система мови, яка наділяє свої елементи особливими системонабутими властивостями, що, на нашу думку, визначаються відношенням між

елементами на основі своїх стабільних інваріантних значень. Ось чому в результаті взаємодії лінгвістичного і екстралінгвістичного утворюються конкретні однозначні смисли, які, звичайно, не завжди будуть антонімічними.⁵

Так, у підтвердження нашої думки проаналізуємо дієслова *to arrive, to depart, to leave* – *прибувати, від'їжджати* як антоніми: (I) *to reach a place*; (II) *to leave a place (LDE)*, а фраза *Her baby arrived during the night = was born (ib.)* в принципі може мати протилежний смисл з антонімічним дієсловом *to depart (this life euph.) = to die (ib. 2)*, але ж так не розмовляють, для цього є дієслово *to die*: *A criminal died during the night, ââ The committee arrived at a decision. The committee departed from the decision.* Дієслово *to leave* тлумачиться як *to go away (from) (ib.)*; дієслово *to depart* так само *to go away (UDE)*, але функціонують вони по-різному і тому не завжди утворюють синонімічні смисли. Як близькі синоніми ці дієслова спеціалізуються в уживанні. Зокрема, в каузативних конструкціях вживається лише *to leave*: *to allow or cause to remain after going away: The postman left a letter for us (LDE, 4). The postman departed from the letter in our house ôïï.*

Отже, вищенаведене твердження О.Г. Беляєвської про те, що протиставленість лексичних одиниць повинна включати “варіативну зону” (= синтагматичні змінні компоненти контексту, обдуманість-необдуманість дії, особливості суб’єкта/об’єкта дії і т.ін.), стосується лише синтагматичного плану утворення різних однозначних смислів вживання слова, а не парадигматичного плану системи мови, де повинні враховуватися лише інваріантні значення слів як стабільні елементи системи мови.

На наш погляд, значення слова виступає як набір мінімальних стабільних комунікативно-релевантних ознак (КРО) поняття, які здатні виконувати смислорозмежувальні функції семантичних диференційних ознак (СДО) на послідовно різних основах семантичної опозиції в плані мовлення і таким чином “породжувати” практично необмежену кількість різних смислів.⁶

“Ширина” варіативної зони сама по собі прямо і безпосередньо не пов’язується відповідно “шириною” інваріантного значення слова, вона вказує лише напрям функціонування того самого значення. Дієслово *to leave* є автохтонним, на відміну від запозичених із франц. *to depart, to arrive*, і тому у нього “варіативна зона” звичайно значно ширша, ніж у дієслова *to arrive*. Останнє за “вузькістю” своєї варіативної зони ближче підходить до дієслова *to depart*, ніж до *to leave*, якщо антонімічність трактувати в синтагматичному плані.

Лексикографічні авторитетні джерела також відзначають в антонімах “*equal breadth or range of application*”, тобто “*рівність зон варіативності*” [WDS].

У дослідників спостерігаємо розбіжність у поглядах стосовно різниці між синонімами і антонімами. Так, Л.А. Новиков вважає, що різниця між синонімією і антонімією – “*суперечки кількісного порядку*”.⁷

Цілком поділяємо трактування антонімії як семантичних відношень, можливих для кожного випадку вживань крайніх (полярних) членів граматичної групи синонімів (якісних слів), і синонімії як відношення ближчих членів цієї групи.⁸ Такий підхід до антонімів можливий, очевидно, лише в окремих випадках градації якісних ознак, поступового переходу до полярних точок протилежності, як, скажімо, *cold – cool – 0 – warm – hot*. Однак, у загальному плані це визначення спирається швидше на синтагматичне вживання слова, ніж на парадигматику системи мови.

Подамо аналіз наступних прикладів з метою підтвердити думку про те, що антонімія – це якісно інші відношення. Так, *bottom – the lowest part inside or outside (LDE, 1)* і *top the highest part (ib.)* так само мають “перехід від одної частини до другої”, однак лише одна з них є крайньою, полярною, яка протиставляється іншій, так само єдиній, крайній, причому незалежно від того, що ділиться на полярні точки: *He started life at the bottom and worked his way to the top [LDE, top, 4]*. Отже, мова як комунікативна система формується шляхом абстрагування від окремих випадків уживання слова і фіксації в системі, в її елементах лише найбільш загальних і комунікативно-релевантних ознак, як структурно організованих лексичних одиниць.

З огляду на структурну організацію лексичних одиниць у системі мови важко погодитися з думкою про те, що, крім полярної протиставленості (*long – short, good – bad, etc.*), може бути і відносна протиставленість за неполярними ознаками (*gold – iron, table – chair, etc.*). Таке відносне протиставлення, звичайно, можливе, але воно не фіксується в структурі мови. Протиставлятися, справді, можуть будь-які об’єкти в реальній/психічній дійсності, але від цього відповідні слова ще не стають антонімами, інакше довелось б погодитися з думкою, що “немає двох слів у мові, які б не могли бути антонімами.”⁸

Розглядаючи градуальність протиставлення типу *cold – cool, warm – hot*, вважаємо, що відношення антонімії характеризують не лише крайні, полярні, а й будь-які два елементи із протилежних галузей (1) *hot – cold; hot – cool; warm – cold; warm – cool*. Відносні

протиставлення типу *gold – iron* дістають статус антонімічних відношень (*hot – cool; warm – cold*), хоч структурні відношення між ними виключають такі можливості.

Для відмежування антонімічних відношень від відносних у градуальних протиставленнях О.М. Будз вводить поняття *семантичного вектора*, який показує одночасно й напрям і відстань певної якості від середньої точки відліку.⁹ Досліджуючи антонімічні відношення, мовознавець виділяє три типи (ступені) парадигматичних зв'язків між словами: а) нульовий (*love – money*); б) комплементарний (*husband – wife*) і в) антонімічний (*cold – hot*) [Знач. праця]. Семантичний вектор показує, що точки *cold* і *hot* є рівновіддаленими у прямо протилежних напрямках від середньої точки, тобто вони пов'язуються антонімічними відношеннями. Протиставлення *cold – warm, hot і cool* є відносними, а не полярними, і тому вважаємо, що між ними немає антонімічних відношень. Отже в таких протиставленнях вони не є антонімами.

Аналізуючи антонімічні відношення між членами протилежних синонімічних рядів, М.А. Ніколаєва зауважує, що антонімами, як правило, вважаються лише ті прикметники, які займають позицію основних членів ряду, тобто доміант, допускаючи попарні антонімічні відношення і між іншими членами синонімічного (“тематичного”) ряду.¹⁰

У такий спосіб дослідник ставить антонімічність слів у залежність від їхньої синтагматичної “поведінки”, у якій можуть реалізуватися і полярні, і відносні протиставлення, породжуючи як антонімічні, так і неантонімічні смисли.

На нашу думку, відношення між словами, які характеризують “відсутність парадигматичних зв'язків”, не належать до парадигматичних і тому не підлягають розгляді, бо вони “характерні для синтагматичного плану” (для протиставлення будь-яких слів (понять) у синтагматичному плані, де мова має відповідні лексико-граматичні засоби). Отже, згадані відношення не є контрастивними, а співвідносні слова – контрастивами.

Вивчення спеціальних робіт з даної проблеми та аналіз мовного матеріалу дають нам можливість встановити такі три типи парадигматичних відношень протиставлення між словами:

1) Протиставлення слів за інваріантними значеннями зі спільними категоріальною та інтегральною семами і диференційними семами діаметрально протилежного напрямку й рівного віддалення тотожної властивості від імпліцитної середньої точки відліку. Такі

відношення визначаються антонімічними, а відповідні слова – антонімами (*cold – hot, top – bottom, to fall – to rise, far – near, up – down, etc.*).

2) Протиставлення слів, інваріантні значення яких пов'язані відношеннями взаємного і повного заперечення, імпліцитного ствердження наявного протилежного значення іншого слова: *possible – impossible, in – out, to – from, etc.*, такі пари слів звичайно прийнято називати антонімами, але їхні значення на “відстають” в протилежності напряду від середньої точки, а “пристають” одне до одного: де закінчується *possible*, починається *impossible*, де закінчується відношення *in*, уже існує відношення *out* і т.д.

Такі слова протиставляються з метою контрасту, вони передбачають наявність протилежних і повністю заперечують, підкреслюючи цим свою протилежність, контрастність. Такі відношення називаємо контрастними, а відповідні слова – антонімами-контрастивами. Відмінність між власне антонімами й антонімами-контрастивами полягає ще й у тому, що перші “передбачають”, імплікують і тим самим стверджують наявність протилежної властивості, останні імплікують, але заперечують існування протилежної властивості (*impossible – possible*).

3) Протиставлення слів, інваріантні відношення яких пов'язані комплементарними відношеннями, в яких одне слово обов'язково “доповнюється” іншим, без якого воно втрачає сенс власного існування (*husband ↔ wife, to give ↔ to take, father ↔ mother, etc.*), такі пари слів пов'язані відношеннями імплікації і комплементативності. Співвідносні слова визначаються комплементаривами, вони не протиставляються, а, швидше, зіставляються.

Отже, антонімами будемо вважати слова, значення яких пов'язані відношеннями протиставлення діаметрально протилежних ознак тотожної якості як основи семантичної опозиції. Опозиція стає можливою лише в тих випадках, коли між її членами існують не тільки розпізнавальні, але й спільні ознаки, тому що різниця між ними виділяється тільки на фоні тотожності. Спільні ознаки називаються основою для порівняння або зіставлення, розмежувально-диференційними за класифікацією опозицій,¹¹ запропонованою Н. Трубецьким. Вважаємо, що комплементарив до антонімів не належать, оскільки це відносні протиставлення імплікативного порядку.

Відповідно до цього тлумачення сутності антонімів, їх можна визначити як два слова зі спільною категоріальною інтегральною

семами, які мають принаймні по одній диференційній семі і вказують на діаметрально протилежну спрямованість, рівну віддаленість спільної семантичної властивості від середньої точки відліку. Якщо при спільних категоріальній і інтегральній семах всі диференційні семи двох слів є діаметрально протилежними і рівновіддаленими від точки відліку, то такі слова є повними антонімами; при неспівпадинні частини диференційних сем антоніми називаємо частковими.

Виходячи з вищезапропонованої гіпотези визначення суті антонімів, антонімічність двох слів може бути виявлена на основі відношення їх антонімічних сем. При цьому будемо обчислювати відношення суми антонімічних сем до загальної суми всіх диференційних сем обох антонімів. Якщо кожне з двох слів має три диференційні семи і всі три семи одного із них є антонімічними щодо кожної із трьох сем другого, то за математичним відношенням $3+3 = 6:6 = 1$ (повні антоніми). Якщо із трьох пар сем лише одна антонімічна, то відношення буде $1+1:3+3 = 2:6 = 1/3$ (часткові антоніми).

Отже, вищевикладене дає підстави зробити висновки про те, що співвідносні слова антонімічних зв'язків поділяються на власне омоніми і антоніми – контрастиви. Другий тип зв'язку характеризує комплементарно-імплікативні відношення. Співвідносні слова є комплементаривами і до антонімів не належать. Ступінь антонімічності двох слів визначається відношеннями суми антонімічних диференційних сем цих слів до загальної суми їх диференційних сем, що більше антонімічних сем, то повніші антоніми; якщо всі диференційні семи антонімічні, то антоніми є повними, якщо не всі, то антоніми вважаємо частковими. На парадигматичному рівні синоніми та антоніми об'єктивно визначаються у системі мови за кількістю спільних та відмінних сем (синоніми) та на основі прямо протилежних сем (антоніми) при спільній інтегральній семі, а також за кількістю синонімічних/антонімічних смислів їхніх сполучень у синтагматичному плані. Таким чином, семний склад інваріантного значення кожного із слів визначає близькість (віддаленість) їх значень, тобто ступінь синонімічно-антонімічних відношень між семами, що становить семантичну структуру інваріантного значення слова-знака.

Стабільність семної структури інваріантного значення проявляється у тому, що при зміні його семи синонімічно-антонімічні зв'язки залишаються стабільними. Такі зв'язки базуються на структурній та семантичній спільності. Основу синонімічності/

антонімічності, на наш погляд, складає сукупність структурно-словотворних семантичних ознак як лексичного, так і семантичного рівнів, що базуються на важливих принципах спільності/відмінності, а отже заслуговують у перспективі на окреме дослідження.

ПОСИЛАННЯ НА ПРИМІТКИ

1. Реформатський А.А. Введение в языкознание. – М., 1967. – С. 91.
2. Ullmann S. The Principles of Semantics, 2-nd. – Glasgow, 1957. – 230 p.
3. Левицкий В.В. Синонимия в языке и речи // Иностр. языки в школе. – Вып. 23. – М., 1969. – 128 с.
4. Беляевская Е.Г. Семантика слова. – М., 1987. – 126 с.
5. Стернин Н.С. Проблемы анализа структуры значения слова. – Воронеж, 1979. – С. 67.
6. Goursky S.O. The Idiomatic Heart of the English Language. – Lviv, 1975. – P. 36.
7. Новиков Л.Н. Антонимия в русском языке // Семантический анализ противоположности в лексике. – М., 1963. – 290 с.
8. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М., 1968. – 272 с.
9. Будз О.Н. Антонимы глаголов движения в совр. англ. языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1982. – 15 с.
10. Николаева М.А. Строение антонимического ряда и антонимические отношения прилагательных // Филол. науки. – Вып. 1. – Л., 1979. – 95 с.
11. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М., 1960. – С. 82-83.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

LDE – Longman Dictionary of Contemporary English. – London, 1979.
UDE – The Universal Dictionary of the English Language. – London, 1961.
WDS – Webster's Dictionary of Synonyms. – Massachusetts, 1942.
КРО – комунікативно-релевантна ознака.
СДО – семантико-диференційна ознака.

УДК 81'342.6:004.738.5

Слісєва С.В.

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ІНТЕРНЕТ-ПОВІДОМЛЕНЬ У ЛІНГВІСТИЦІ

Електронні засоби займають усе більш відчутне місце в структурі комунікації. Людина сприймає навколишній світ

опосередковано, за допомогою інструментів пізнання, які відіграють активну роль у концептуалізації дійсності. Розвиток комп'ютерних і телекомунікаційних систем радикально змінює дискурсивний ландшафт культури.

У сучасній культурі виник новий тип дискурсу – віртуальний. Він асимілює інші види дискурсу й має свій особливий механізм знакопородження. Крім того, він формує особливий тип віртуальної ідентичності й має складну, полідискурсивну будову.

У зв'язку з цим доцільним є аналіз процесу віртуального спілкування з позицій комунікативної лінгвістики, що досліджує загальні закони спілкування за допомогою природної мови.¹

Метою даної статті є комплексна характеристика категорії дискурсу віртуальної комунікації і визначення проблем, пов'язаних зі спілкуванням у глобальній мережі Інтернет.

Вказана мета втілюється у постановку таких **завдань**:

- 1) обґрунтувати лінгвістичний статус категорії “віртуальний дискурс”;
- 2) визначити специфічні структурно-семантичні характеристики дискурсу Інтернет;
- 3) описати існуючі в мовознавстві підходи до аналізу дискурсу повідомлень Інтернет в режимі *online*;
- 4) проаналізувати основні способи передачі інформації, використовувані учасниками веб-комунікації.

У сучасній лінгвістиці вивчення дискурсу віртуальної комунікації здійснюється з різних **позицій**. Виділяються структурно-семантичний аналіз віртуального дискурсу як цілісного явища і встановлення зв'язку між значеннєвими й формальними частинами дискурсу (Галичкіна Е.Н., Серажим К.С., Трофимова Г.Н., Рябоконт Г.Л., Коломієць Н.Г., Morkes, John and Nielsen, Jacob), культурологічний аналіз віртуального дискурсу як комплексного явища сучасної культури (Леонтович О. А., Голубицький С., Галкін Д., Гуссаїни Б., Ценев, Гуссейнов Г., Fairclough, Norman), комунікативний підхід до віртуального дискурсу як явища письмового відображення усного мовлення у віртуальній комунікації з урахуванням ситуативних характеристик спілкування (Рябоконт Г.Л., Трофимова Г.Н., Коломієць Н.Г., Тоффлер, Серажим К.С., Ewa Jonsson, McMurdo, G), прагматичний аналіз віртуального дискурсу як явища, пов'язаного з впливом суб'єктів один на одного за допомогою мовного коду (Серажим К.С., Трофимова Г.Н., Галичкіна Е.Н., Svensson, P.), соціально-психологічний аналіз віртуального дискурсу,

що має метою встановлення дискурсивних категорій різного порядку, що відображають психологічні характеристики віртуальної особистості (Астляйтнер Г., Тихомиров О.К., Бабаєва Ю.Д., Войсунський А.Е., Соколинська Е.Г., Розіна Е.Н., Peter J. Murray, Reid, E.). Ці підходи взаємоперетинаються і дозволяють розглядати дискурс віртуальної комунікації з різних точок зору.

Категорія віртуального дискурсу досить повно розкрита в роботі Серажим К.С., де дається загальне визначення дискурсу як соціолінгвального феномена сучасного комунікативного простору й веб-простору зокрема.²

Справжньою мовою масової аудиторії віртуальної комунікації є природна мова спілкування. Пріоритетною у просторі Інтернет є англійська мова, що дозволяє спілкуватися між собою представникам різних культур.³

З інформаційної точки зору в просторі Інтернет виділені три сегменти: властиво інформаційний (наприклад, ЗМІ), інформаційно-комунікативний (пошукові або комерційні веб-сторінки) і комунікативно-інформаційний сегмент (полілоги в чатах або ICQ).

На підставі розходжень у формах комунікації можливий підрозділ на односторонні або двосторонні, безпосередні або опосередковані, одиничні або багаторазові, індивідуальні або масові, інтимні або публічні, у режимі реального часу або відстрочені комунікації.

Що стосується активної комунікації, що здійснюється у чатах, форумах і блогах, то вона може бути спрямована або неспрямована, схована або відкрита, офіційна або неофіційна. Види комунікації в Інтернет підрозділяються залежно від намірів її учасників. Основними видами веб-спілкування можна назвати нефатичне цілеспрямоване спілкування й фатичне – установка на контакт, спілкування заради спілкування, коли комунікація є одночасно метою й засобом.

Веб-комунікації, як і комунікації реального життя, підрозділяються

- за наявністю суб'єктів: міжособистісні; індивідуально-групові; публічні;
- за ступенем підготовленості: спонтанні; підготовлені; частково підготовлені;
- за засобами й результатами комунікації: ефективні; неефективні;
- за умовами взаємодії: опосередковані; безпосередні.⁴

Розмаїтість комунікативних ситуацій є чинником породження різних видів дискурсу.

Розглядаючи дискурс з позиції комунікативного мовознавства, можна виділити чотири категорії дискурсу: конститутивну, яка характеризується відносною оформленістю, тематичною, стилістичною й структурною спільністю й відносною змістовною завершеністю; жанрово-стилістичну, що має стильову приналежність, жанровий канон, ступінь ампліфікації/компресії; змістовну, або прагматико-семантичну, що має такі характеристики, як адресність, образність автора, інформативність, модальність, інтерпретативність й інтертекстуальну орієнтацію; формально-структурну, яка має композицію, членування й когезію.

Поряд з розмовною стилістикою активної комунікації її структура, завдяки письмовій фіксації, є лінійною й дискретною. Внаслідок того, що кількість учасників інтернет-комунікації є необмеженою, виникає таке явище, як полілог й навіть мультиполілог, що становить великий інтерес для лінгвістичного аналізу.⁵

Розглядаючи інтернет-комунікацію, необхідно відмітити, що умови говоріння в подібному виді спілкування зберігаються, а саме: наявність комунікативно-мовної ситуації, наявність цілей повідомлення думок, комунікативної спрямованості взаємодії, наявність знань про предметний зміст, компоненти ситуації, про обсяг мовного добутку, відношення до об'єкта мовлення, наявність засобів вираження своїх думок і почуттів (мовне вміння й навички). Так само зберігаються всі рівні структури й змісту розмовного тексту: рівень комунікативного наміру (мотивація), предметно-змістовний рівень, значеннєвий рівень, мовний план.

Для будь-якого виду комунікації характерним є такий компонент, як зворотний зв'язок. Виділено чотири типи зворотного зв'язку, характерних для веб-комунікації: активне слухання (слухання-співпереживання), слухання-рада, слухання-питання й слухання-критика. Крім того, установлені мовні функції інтернет-комунікації, якими є такі:

- комунікативна, або референтна, функція, яка відповідає контексту, що розуміється як предмет повідомлення або референт, реалізується у всіх сферах інтернет-спілкування й особливо активно – у презентації ключових слів і тематичних показників, які структурують контекст;

- експресивна, або емотивна, функція, що відповідає відправникові, тобто відбиває відношення мовця до висловлюваного, проявляється, насамперед, у сфері неформального веб-спілкування;
- поетична, або естетична, функція відповідає повідомленню, тому що при її реалізації основну роль грає спрямованість на форму повідомлення як такого, поза його змістом;
- апелятивна, або директивна, функція відповідає одержувачеві повідомлення, на якого орієнтується мовець, намагаючись тим або іншим способом впливати на адресата, викликати його реакцію;
- фактична, або контактостановлююча, функція відповідає контакту, коли ціль повідомлення – установити, продовжити або перервати комунікацію, й властива мережним текстам у різних сферах веб-комунікації в більш прихованій (на сайтах веб-магазинів) або більш явній (на сайтах неформального спілкування) формах;
- метамовна функція, реалізована мережним мовленням у наукових текстах, присвячених особливостям функціонування мови в Інтернеті, тобто предметом мовлення служить сам код.⁶

Що стосується прагматичного аспекту комунікації, то в першу чергу це – явища, пов'язані із впливом суб'єктів один на одного за допомогою мовного коду.

Основними регулюючими чинниками таких взаємин є характеристики суб'єктів та їхня комунікативна мета. Основними прагматично детермінованими характеристиками учасників комунікації є: мовна компетенція (професіоналізм мовлення), національна приналежність, що знаходить прояв у способах і засобах реалізації комунікативної діяльності, соціально-культурний статус, пов'язаний з використанням мовлення як засобу впливу, психологічний тип і поточний психологічний стан, усталені погляди, смаки й звички.⁷

Встановлено, що найважливішим чинником породження дискурсу є внутрішнє мовлення комуніканту. В Інтернеті, як і поза ним, схема формування мовного висловлення залишається такою: 1) конкретизація внутрішнього змісту згорнутого мовного висловлення ("семантичний запис");⁸ 2) стабілізація внутрішніх мовних установок, у результаті чого внутрішній зміст переводиться в систему синтаксично розгорнутих мовних конструкцій; 3) формування розгорнутого мовного висловлення, яке більше конкретизовано

враховує ситуацію спілкування, мотиви мовця, зміст інформації, ставлення до неї слухача (в Інтернеті – читаючого).

Неодмінною умовою реалізації будь-якого комунікативного акту повинне бути обопільне знання реалій мовцем і слухачем, що є основою мовного спілкування.⁹ Американський лінгвіст початку ХХ століття Ладо вперше відзначив зв'язок мови й культури, що оточує індивідів. Він запропонував схему, у якій відбив процес спілкування між двома особами А і В, де показав, які стадії й у якій формі проходить думка від одного співрозмовника до іншого. Особа А, що бажає передати думку, представляє її у вигляді деякого “індивідуального значення”. Потім це індивідуальне значення через призму “культурного значення” знаходить своє загальне значення. Загальне значення, будучи виражено словами особи А, тобто мовою особи А, здобуває конкретну мовну форму. Особа В у зворотній послідовності сприймає сказану форму й “дешифрує” її з використанням своєї системи “лінз” культурного й індивідуального значень. Очевидно, що чим більш ідентичними є процеси шифрування й дешифрування думки, тим більш успішною буде комунікація.

В той же час відзначено, що при комунікації не враховуються закономірності впливу повідомлення на адресата. Такими закономірностями обробки повідомлень адресатом є, наприклад: проходження по шляху найменшого опору при інтерпретації повідомлень; закритість до повідомлень, що не відповідають внутрішнім уявленням, ідеалам і цінностям; відкритість до повідомлень, що задовольняють внутрішні потреби тощо.¹⁰ Отже, проблемою залишається невизначеність й адекватність передачі й одержання повідомлень, її розв'язання дозволить вийти на успішну комунікацію.¹¹ Як відзначає Г.Н. Трофимова, взаємодоповнення й сполучення формальних каналів і неформальних способів комунікації може дати необхідну цілісність комунікації.

Розглядаючи Інтернет-комунікацію, необхідно відзначити важливість ознайомлювальної стадії спілкування, зокрема самопрезентації особистості у віртуальному просторі, що реалізується через її лінгвістичний образ і слідує формулі “особистість=текст або особистість=мова”. Віртуальна мовна особистість зберігає традиційні рівні своєї структури: вербально-семантичний (володіння мовою), когнітивний (поняття, ідеї, уявлення, що складаються в картину світу) і прагматичний (цілі, мотиви, інтереси, оцінки, що проявляються в мовній діяльності).¹²

Існують деякі недоліки “орієнтаційної” стадії спілкування, стадії презентації, що спирається тільки на вербальні повідомлення, надіслані віртуальною особистістю адресатові. Як відзначає Астляйтнер, вона перешкоджає адекватній всебічній оцінці партнерів по спілкуванню: скупа інформація гіпертрофується і стає основою для формування стереотипного враження про партнера.¹³

Поряд із цим Войскунський виділяє й позитивні сторони подібного спілкування. Наприклад, опора в спілкуванні на такі відомості про партнерів, що легко актуалізуються й часто оновлюються, а не на раніше сформовані й сталі, можливо, застарілі стереотипи.¹⁴

В асинхронному, а особливо – в синхронному спілкуванні у віртуальному світі яскраво проявляються особливості нового виду дискурсу, що поєднує в собі ознаки усного й письмового мовлення. Письмова фіксація мовлення привела до виникнення такого явища, як chat-talk-de facto – результату спроби передати всі особливості розмовного мовлення графічним способом, включаючи емоції, усічені розмовні фрази, особливості вимови й інтенсивності тону (“звуковий лист”). Таким чином, у писемній формі відбувається структурна перебудова.¹⁵

Для передачі екстралінгвістичних компонентів у веб-просторі розроблена спеціальна система емотиконів, що постійно розширюється за рахунок нових комбінацій текстових розділових знаків.

Поряд із використанням розділових знаків розроблена загальноприйнята система зображень, що передають різні види емоцій, станів, дій і часів доби. Вона постійно поповнюється новими зображеннями, але, в основному, новими комбінаціями вже відомих малюнків.

Проблемою інтернет-комунікації все ще залишається передача гучності, темпу, ритму й висоти звуку, тому що немає розробленої системи графічних знаків або картинок для цих компонентів. Незважаючи на це, комуніканти намагаються перебороти зазначені труднощі, винаходять нові способи передачі інформації. Наприклад, гучність мовлення передається великими літерами (голосне мовлення), темп – уживанням дефісів між літерами (повільна вимова, протяжність) або, наприклад, формуванням самої структури висловлення: стисла коротка передача інформації без вставних слів і з більшою кількістю ненаголошених складів (швидкий темп), передача

основної інформації в більш складних граматичних конструкціях (повільний темп).

В Інтернеті висловлення здійснюються, минаючи артикуляційно-голосове відтворення мовних мислеформ. Текст в Інтернеті будується за законами внутрішнього мовлення, які ґрунтуються на усіканнях, скороченнях і кодуванні звичної мови.¹⁶

Унаслідок цього виникають численні умовні скорочення й аббревіатури, що дозволяють інтенсифікувати процес спілкування. Наприклад, часто зустрічаються такі аббревіатури, як LOL (or lol) (laughing out loudly), BRB (be right back), CU (see you), CUL8R (see you later), M/F (male or female?), ROTFL (rolling on the floor laughing), U2 (you too), BTW (by the way), IMHO (in my humble opinion), IANAL (I am not a lawyer (but...)), PMFJI (pardon me for jutting in) та інші,¹⁷ ААМОФ = As A Matter Of Fact; GON = God Only Knows; TTYL = Talk To You Later; TYVM = Thank You Very Much.¹⁸

Поряд з короткими аббревіатурами DNS, asap, LOL або ftp широкого поширення набули довгі – типу WYSIWYG.

Поряд зі звичайними формами посилення експресивності використовуються й такі, як, наприклад: *U* замість *you* (у прикладах *BSU* = Be Seeing You, *SU* = Seeing You); *2* замість *too, to*; *B* замість *be*; *4* замість *for*; *2B* замість *to be*; *B4* замість *before*.¹⁹

Комуніканти Інтернет-простору використовують усно-розмовний тип сучасної мови. При цьому традиційні характеристики усно-мовної бази усного літературного мовлення залишаються: підвищена інтенсивність використання дієслів, посеґментна організація, явище текстової надмірності й текстової економії.²⁰

Що стосується електронного листування в Інтернет, його стиль фамільярний, поблажливий до невиправлених помилок, з *ad hoc* аббревіатурами, що буяє комп'ютерним жаргоном і лабораторним сленгом, зі "смайлами", жартівливими або схожими на *credo* підписами, з експліцитним цитуванням фрагментів попередніх повідомлень і т.ін.

Характерним видом активної комунікації в Інтернет є чати. Полілоги, які виникають в чатах, можуть вважатися інтерпретативними або цілеспрямованими текстами.²¹

На підставі аналізу матеріалів чатів були виділені деякі основні аспекти, у яких проявляються відмінні риси дискурсу чатів, а саме:

1. Структура висловлення, лексичні й граматичні особливості: порушення норм орфографії й пунктуації – як складова стилістики електронного спілкування, так і в експресивних цілях (ненормативне/

надлишкове використання розділових знаків для вираження емоцій); порушення граматичних норм (побудова висловлень за законами розмовного мовлення); уживання експресивної й розмовної лексики, жаргон, неологізми, абрєвіатури, інкрустація різних термінів, ненормативний правопис із метою імітації особливостей вимови (діалектів) і звукоімітації, інші структурні особливості (застосування верхнього регістру й пробілів для імітації підвищення голосу, інтонування, привертання уваги).

2. Еквіваленти невербальних засобів спілкування: адресація (вказівка того, до кого звернене висловлення, автоматична функція в багатьох чатах, аналогічна з кивком голови або поворотом у бік адресата); псевдонім як компонент дискурсу й засіб конструювання віртуальної ідентичності;²² використання кольорів і емотиконів для вираження міміки, жестів і навіть дій (нааявність у багатьох програмних пакетах для мережевого спілкування малюнків й анімації, що виконують такі функції); фрази-дії, опису.

3. Стратегії спілкування, особливості мовного поведження ініціювання спілкування, черговість висловлень (неможливість перебивань і накладень висловлень одне на одного, тобто одночасного говоріння), спрямованість висловлення (на представника своєї або протилежної статі, до усіх); частота висловлень, підтвердження віртуальної присутності, повторення фраз (флуд, від англ. "flood" – багаторазове повторення висловлення у чаті, негативне поведження, що негативно оцінюється в Інтернет-комунікації); розмір висловлень; ритм/темп говоріння, швидкість реакції, тимчасові затримки; ігнорування співрозмовника, мовчання.

4. Значеннєве наповнення мовлення, вибір тем для спілкування (обмін інформацією, емоційний обмін, ігрові елементи, флірт); образність мовлення, використання гумору; стиль і характер спілкування (доброзичливість/агресивність, упевненість/сором'язливість, відкритість/замкнутість і т.п.).²³

Що стосується такого виду Інтернет-комунікацій, як конференції (телеконференції), то можна стверджувати, що електронні конференції є аналогом реальної дискусії на певну тему. І.Н. Розіна описує їх як комунікативну модель, у якій кілька активних суб'єктів (у цьому випадку учасників обговорення на певну тему конференції, списку розсилання, веб-форуму або чату) зв'язані між собою за допомогою відношення до загальної проблеми, оголошеної в назві конференції, списку, форуму або спеціально обраної теми, близької до області інтересів учасників.

Виділено ряд характерних ознак комп'ютерних конференцій, якими є: 1) подібність до наукової конференції в її неформальній частині, коли учасники якого-небудь форуму можуть обговорити проблеми, що їх цікавлять, поза твердими рамками протокольних офіційних виступів; таке обговорення звичайно є дуже жвавим й емоційним; 2) дистантність, віддаленість у просторі й реальному часі; кожен учасник спілкування висловлюється із приводу питання, що його цікавить, і одержує відгуки на своє повідомлення; 3) особлива конвенційність і наявність фіксованих правил спілкування, ці правила можуть бути експліцитно виражені в телеконференціях, модератор зобов'язаний формулювати такі правила й сповіщати про них всіх учасників конференції; конвенційність спілкування виражається в особливих нормах і заборонах, наприклад, заборонах обговорювати релігійні проблеми в рамках конференції, присвяченої науковим проблемам; сувора заборона на використання образливих висловів, знижену й грубу лексику, за винятком тих конференцій, де це спеціально дозволено; заборона на використання певних знаків або виражень (ця вимога часто порушується); 4) тематичний підрозділ, виділення своєрідних клубів за інтересами; список тематичних конференцій великий: наприклад, проблеми науки, питання політики, релігії, різні питання, пов'язані з комп'ютерами, їхньою покупкою, продажем, ремонтом, а також конференції, присвячені свійським тваринам, літературі, мистецтву, знайомствам і флірту, спорту, бізнесу, юриспруденції й т.д.; 5) письмова фіксація.²⁴

В електронних дискусіях виділено п'ять таких елементів: 1) початок дискусії (залучення уваги до предмета дискусії, спонукання інтересу); 2) подання інформації з теми (перелік актуальних проблем, висловлення власної думки, наявних даних інших авторів та ін.), іноді подання самого ведучого й учасників у явній або неявній формі, наприклад, в електронному підписі; 3) аргументування, реагування на репліки (подання певної позиції, припущення); 4) спростування доводів (розмежування окремих заперечень, прийнятне пояснення, нейтралізація зауважень); 5) завершення дискусії (складання розгорнутого резюме з виділенням основного висновку, переліку речень для подальшого обговорення, подяки) [10].

Розглядаючи комп'ютерний дискурс у текстуальному аспекті, можна в ньому виділити структурно-синтаксичні й функціонально-прагматичні характеристики, де перші зводяться до моделей усного розмовного стилю, другі – до ситуативно-контекстуальних

параметрів, які дають можливість визначити характеристики тональності комп'ютерного дискурсу й характеристики учасників спілкування.²⁵

У текстах комп'ютерних конференцій відзначені комунікативно-значимі відрізки: 1) заголовок, 2) основна частина тексту, що представляє собою розвиток ідеї, що міститься у темі повідомлення; 3) підпис.²⁷

Заголовок є однією з найбільш важливих частин дискурсу комунікацій електронних конференцій, тому що він є сполучною ланкою між адресантом та адресатом і містить інформацію про намір адресанта, що відображається в тексті й викликає в адресата зацікавленість. Реципієнт сприймає текст через заголовок, що у стислій формі передає основну тему або ідею й викликає активність адресата на одержання нової, додаткової інформації.²⁸

З погляду лексичного оформлення, дискурс комп'ютерної комунікації Інтернет-конференцій насичений термінами й професіоналізмами. У цьому випадку під терміном варто розуміти слово або словосполучення, що має спеціальне значення, що виражає й формулює професійне поняття й використовується в процесі пізнання та засвоєння наукових об'єктів і відносин між ними.²⁹

На підставі аналізу скорочень, використовуваних у текстах комп'ютерних конференцій, виділені їхні функції в комп'ютерному спілкуванні: 1) економія місця (часу перебування в мережі) та інформативна компресія; 2) підвищення виразності тексту; 3) обмежувальна функція (соціальна), зміст якої полягає в обмеженні кола учасників спілкування.³⁰

На підставі аналізу синтаксичних особливостей дискурсу текстів лінгвістичних комп'ютерних конференцій встановлено, що його характерними ознаками є достаток різних типів питань, використання ряду стилістичних прийомів, таких як: вставні й еліптичні речення, повтор, паралельні конструкції. Ціль прийомів – компенсувати дистантність спілкування й додати йому виразність, емоційність і насиченість.

Відзначено наявність методу перерахування, що часто використовують учасники комп'ютерних дискусій: *First.../По-перше.., Second.../По-друге..*, завдяки чому виникає уявлення про впорядковану аргументацію. При цьому виділяються різні варіанти: *The first thing is.., First of all..; On the one hand.., On the other hand..; First.., Then..., Finally...; Further..; Furthermore... й ін.*

У текстах комп'ютерних конференцій досить часто використовуються експліцитні вирази для позначення своєї позиції, наприклад: *I think...*, *I believe that...*, *My own view is that...*, *I certainly believe...*, *From my perspective...*, *My point is that...* та ін.

Важливою характеристикою комп'ютерного дискурсу є прагнення одержати відповідну реакцію, про що свідчать багаторазові спонукальні фрази, які втягують учасників конференції у спілкування: *If I'm wrong about this, please correct me/Будь ласка виправте мене, якщо я помиляюся; If this is wrong I would like to know/Якщо це неправильно, я б хотів знати як; Any ideas?/Є думки на цей рахунок?; Anyone has any ideas on.../Є ідеї ...; Any suggestions?/Є пропозиції? ...*³¹

Отже, при розгляді Інтернет-комунікацію з боку лінгвістики виникає необхідність проведення аналізу комп'ютерного дискурсу.

Основними видами такого аналізу, що проводиться дослідниками, є лексичний, семантичний і прагматичний. Зокрема, К.С. Серажим пропонує таку загальну схему, яку можливо застосувати при аналізі дискурсу віртуальної комунікації:

1. Прагматичний аналіз: 1.1. Мовна функція тексту; 1.2. Ступінь мовної дії тексту в соціально-політичних умовах (мовних іграх); 1.3. Наявність мовних ознак, у яких прямо або опосередковано висловлена думка автора.

2. Лексичний аналіз: 2.1. Доцільність й особливості вживання окремих ключових понять і значущих слів; 2.2. Лексичний склад тексту (полісемія, омонімія, синонімія, антонімія, архаїзми, неологізми, евфемізми й перифрази); 2.3. Функції стилістично маркірованої лексики; 2.4. Вплив стилістично маркірованої лексики на сприйняття теми тексту; 2.5. Образна й емоційно-експресивна лексика (наявність/відсутність “малюнка” у тексті).

3. Семантичний аналіз: 3.1. Уживання тропів і стилістичних фігур; 3.2. Значення вживання фразеологізмів у прагматичному аспекті; 3.3. Синтаксис тексту; 3.4. Відповідність структурованості мовних і синтаксичних одиниць головній темі тексту.

4. Тексто-лінгвістичний аналіз: 4.1. Наявність основних ознак тексту (континуум, когезія, інтеграція); 4.2. Мовне функціонування логіко-аргументаційного підходу до вираження теми.

5. Стилістично-візуальний аналіз: 5.1. Стилістична приналежність мовних одиниць; 5.2. Цілісність стилю; 5.3. Дотримання стилістичних норм.

Розглянувши питання особливостей віртуальної комунікації взагалі й аналізу дискурсу Інтернет зокрема, можна зробити такі **висновки**: дискурс віртуальної Інтернет-комунікації є комплексним явищем сучасного опосередкованого спілкування, яке має властиві саме йому мовні особливості. Проблема передачі невербальної інформації учасниками веб-комунікації залишається відкритою через недостатньо розроблену систему графічних знаків. Так само проблемою залишається невизначеність й адекватність передачі й одержання повідомлень, рішення якої дозволить вийти на успішну комунікацію. Перспективним залишається питання щодо проведення дослідження особливостей вимови учасників віртуальної комунікації, яке має на меті виявити основні чинники впливу на формування сучасної англійської мови.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с.
2. Серажим К.С. Дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору: Автореферат дис. ... д. філол. н. – Київ, 2003.
3. Леонтович О.А. Проблемы виртуального общения. Волгоградский государственный педагогический университет // IREX, RSEP 1994, TEP 2000
4. Трофимова Г.Н. Языковой вкус интернет-эпохи в России (функционирование русского языка в Интернете: концептуально-сущностные доминанты). – М., 2003.
5. Див. пос. 2.
6. Див. пос. 4.
7. Див. пос. 2.
8. Лурия А.Р. Язык и сознание. – М., 1979.
9. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. – М.: Наука, 1969. – С. 220.
10. Основы теории коммуникации / Под ред. проф. М.А. Василика. – М., 2003. – С. 497.
11. Слестенин В.А., Каширин В.П. Психология и педагогика. – М., 2003. – С. 357.
12. Див. пос. 4.
13. Астляйтнер Г. Дистантное обучение посредством WWW: социальные и эмоциональные аспекты // Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред. А.Е. Войскунского. – М., 2000. – С. 346.
14. Тихомиров О.К., Бабаева Ю.Д., Войскунский А.Е. Общение, опосредствованное компьютером // Вестник МГУ: Сер. Психология. – 1986. – № 3. – С. 31.
15. Див. пос. 4.
16. Там само.
17. Шниер М. Толковый словарь компьютерных технологий. – М.: ДиаСофт, 2000. – 720 с.

18. Галичкіна Е.Н. Специфіка комп'ютерного дискурсу на англійському і російському мовах (на матеріалі жанру комп'ютерних конференцій): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Волгоград, 2001. – 19 с.
19. Там само.
20. Див. пос. 4.
21. Там само.
22. Соколінська Е.Г. Стратегії побудови віртуальної ідентичності // Вестник Международного Славянского университета. – Том VI. – № 1. – Харьков, 2003. – С. 12-16.
23. Розина І.Н. Педагогічна і професійна комунікація в академічних інтернет-сообществах. Сборник научных трудов “Актуальные проблемы теории коммуникации”. Ростов-на-Дону; СПб. – Изд-во СПбГПУ, 2004. – С. 314-331.
24. Див. пос. 18.
25. Див. пос. 23.
26. Див. пос. 18.
27. Там само.
28. Форманова С. Заголовок як фрагмент комунікативного дискурсу // Вісник Львівського університету: Серія філологічна. – Вип. 34. – Ч. I. – 2004. – С. 295.
29. Безгодова Н. Співвідношення понять термінологія – професіоналізм – номенклатура (теоретичний аспект) // Вісник Львівського університету: Серія філологічна. – Вип. 34. – Ч. I. – 2004. – С. 459.
30. Див. пос. 18.
31. Там само.

УДК 807.25.5

Звонська, Леся

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ГРАМАТИЧНІ ПАНХРОННІ ТА АХРОННІ МОДЕЛІ У ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ МОВІ

Кожен конкретний факт реальної дійсності, локалізований у часі, може розглядатися в узагальнюючій позачасовій площині, внаслідок висловлювання набуває характеру абстрактної, загально значимої істини. І як слушно зазначають дослідники, *“дія, яка в об'єктивному (немовному) світі завжди характеризується певною тривалістю в часі, у мовних значеннях може бути представленою безвідносно до неї.”*¹

Питання абстрагованості від темпорального значення граматичних часових форм розглядаються дослідниками, як правило, у межах лінгвокогнітивної парадигми.² У науковій літературі робилися спроби пояснити гномічність³ вживання часових форм як з гносеологічної, так і

з лінгвістичної (формально-граматичної та функціонально-семантичної) парадигми на матеріалі різних мов, зокрема давньогрецької.⁴

Проте, при всій різноаспектності досліджень позачасового значення форм індикатива, нез'ясованим залишається питання генези позачасового значення гномічних форм, функціональної специфіки кожної з них, інших (крім часової) їх граматичних характеристик, зокрема аспектуальної, ужитковості цих форм впродовж певного періоду розвитку давньогрецької мови, зокрема від архаїки до класичної доби.

Ми маємо на меті розглянути функціональну специфіку панхронних та ахронних темпоральних моделей у давньогрецькій мові, їх витоки та узус впродовж зазначеного часового зрізу. Обраний період є часом становлення парадигми темпоральності у давньогрецькій мові та відзначається значною динамікою як формально-граматичного, так і функціонально-семантичного розвитку її базового складника – системи індикативних часових форм. Окрім того, дослідження динаміки діахронних змін функціонально-семантичного навантаження системи дієслова давньогрецької мови є актуальним не лише для елліністики, а й для індоевропейського мовознавства в цілому, оскільки становлення, еволюція та перспектива подальшого розвитку цієї системи найкраще простежується в давніх мовах.

На нашу думку, неактуалізованість хронологічної характеристики дії можна пояснити продовженням давнього стану дієслова, коли його форми не мали власне часового значення, а позначали дію-стан у будь-якій часовій площині, а час дії усвідомлювався за мовною ситуацією та лексичними індикаторами. Індоевропейська дієслівна система являла собою не єдину систему дієвідмін, а ряд самостійних дієслівних основ, які належали до одного кореня, але співіснували незалежно. Різниця поміж основами була не часова, а видова: **praesens** означав дію як тривалий процес, **aoristus** – безвідносно до тривалості, **perfectum** – як стан суб'єкта чи об'єкта дії.

Для системи давньогрецького дієслова семантика дієслівних основ розподілялася таким чином: основи презенса позначали перебіг, тривалість дії, основи аориста мали значення темпорально немаркованого факту дії, основи перфекта мали семантику не дії, а стану. Так, корені, яким властиве дуративне значення, виступали для утворення основи **praesentis**, інші, які виражають дію саму по собі, безвідносно до тривалості, дали основи **aoristi**. Так, дуративне

з н а ч е н н я к о р е н я ф е ρ
– (*bher-) призвело до запозичень іншої основи для утворення форм аориста; аналогічно: ὀράω / εἶδον, λέγω / εἶπον, ἐσθίω / ἐφαγον.

Для одного і того ж часу грецька мова часто використовує декілька паралельних основ: для аориста εἶπον презентні основи віднаходимо у трьох формах: λέγω, φημί, ἀγορεύω. Такі паралельні форми однієї часової основи часто мають певні відтінки значення, напр.: з одного індоєвропейського кореня *men- грецька мова утворює два презентних: μένω – *залишатися* / μίμνω – *очікувати*; аналогічно: ἴσχω – *тримувати* / ἔχω – *тримати*, πλήθω – *бути повними* / πίμπλημι – *наповнювати*; αὐξάνω – *збільшувати* / αὐξω – *зростати* тощо.

З часом грецька мова встановила певний смисловий, а часто і формальний зв'язок між різними основами, з чого виникла струнка система дієвідміни. Лише у процесі історичного розвитку мови аспектні дієслівні основи почали набувати темпорального значення, яке кожна з них почало вирізняти у відношенні до часового значення іншої. А оскільки розвиток мови сягає своїм початком й дописемної доби (і не лише на прагрецькому ґрунті), звідки бере витоки давня темпорально нелокалізована семантика дієслівних форм, то можна припустити, що панхронна й ахронна семантика граматичних часових форм – явище праіндоєвропейського мовного стану. Додатковим доказом на підтвердження цього припущення є те, що механізм транспозиції використовує первісну темпоральну невизначеність дієслівних основ, а транспоноване використання граматичних часових форм, які належали до діаметрально протилежних (як аорист і футурум) або віддалених (як перфект і футурум) часових площин, ґрунтується на видовому протиставленні (оскільки вони виконували функцію певної аспектуальної експлікації футуральних форм), а тому також має своїми витокami догрецький мовний стан видової опозитивності та часової індиферентності.

Атемпоральність і панхронність є типовими проявами часової нелокалізованості дії. Позачасова ситуація, в якій найдужче проявляється абстрагування дії від конкретного відрізка часу, характеризується такими конститутивними ознаками: максимальним ступенем узагальнення суб'єкта, принциповою неможливістю просторово-часових обмежень, а також позицією мовця, який є виразником загальнолюдського досвіду.⁵ Г.А. Золотова визначає гномічне значення як дію, повністю абстраговану від часу, встановлену досвідом усього людського інтелекту.⁶

Для гномічної дії характерна узагальнена ситуація при повній відсутності конкретної часової орієнтації, абсолютній часовій нелокалізованості, також повністю відсутня співвіднесеність з моментом мовлення, цілком атемпоральна констатація *так буває* (*було, буде*) *завжди*. Значно більше наближеним до категорії позачасовості є панхронні часові форми, де дія є не атемпоральною, а всечасовою. Суб'єктом панхронної дії може бути узагальнююча істота (люди, птахи тощо), природні явища (дощ, вітер тощо), географічні та топографічні реалії (річка, місто тощо), абстрактні поняття (добро, зло тощо).

Гномічна часова форма є доволі обособленим елементом, який слабо контактує з центром темпорального поля. Якщо питання часової нелокалізації, атемпоральності стосовно гномічних категорій в слов'янських мовах певним чином можуть бути віднесені до категорії темпоральності,⁷ то у відношенні грецької мови це прийнятно лише для гномічного футурума, тоді як гномічні презенс, аорист та перфект виступають з аспектуальними значеннями відповідно недоконаного, dokonаного та результативного виду.

Саме таке пояснення відсутності часової "прив'язки", незвичність позачасового сприйняття конкретно-часової граматичної форми, яку носії мови на етапі усталеної темпоральної парадигми апріорно наділяють темпоральними параметрами, допомагає зрозуміти специфіку семантики гномічних форм. Окрім того, граматичні показники часу, навіть закріплені за парадигмою індикатива, не ставали на перепоні лінгвоментального сприйняття гномічних форм як позбавлених часових характеристик. Лише в деяких випадках (як ми побачимо далі) часове значення накладало певний відтінок на гномічну семантику часових форм.

Завдяки здатності часових форм до абстрагування темпорального значення, розширення їх категоріального та функціонально-семантичного часового значення за рахунок іншочасових планів (для презенса – минулого і майбутнього, для аориста – теперішнього і майбутнього і т.п.) може проявлятися в різних масштабах, аж до всієї мислимої ретро- і перспективи. Абстрагованість від часового значення, свого роду конексія часових планів, значення константності дій чи ознак передаються різночасовими формами. Ширина всеохоплення часової перспективи від вихідного етапу у минулому до проєкції у майбутнє у дискретному часовому потоці робить цю дію обов'язковою і в конкретно-часовому категоріальному значенні, що вирізняє поняття

панхронності, або нелокалізованою у будь-якому часовому плані, що характерно для поняття атемпоральності.

Найбільш “відкритою” часовою категорією для передачі часової неконкретності і максимальної темпоральної абстрактності дії у давньогрецькій мові є форми презенса і аориста.

Пантемпоральне вживання презенса, основною ознакою якого є нелокалізованість дії у часі, спостерігаємо у сентенціях, констатаціях постійних закономірностей, формулюваннях законів і правил, у так званих вічних істинах, які актуальні за будь-яких умов і будь-якого часу. Такі презентні форми передають не динамічні відношення, які розгортаються у часі, а перманентні відношення чи іманентні ознаки. Значення перебігу, тривалості дії, характерне для видового значення презентних форм, досягає найвищого ступеня генералізації, перетворюючись на мислиму постійною дію чи завше притаманні якості.

Презентні форми з позачасовим значенням виступають при описах міфологічних персоналій, сюжетів, пов’язаних з походженням та вчинками представників грецького пантеону.

Такими є вічні ознаки, незмінні і постійні, якими наділені небожителі. Так, Гесіод, характеризуючи муз, говорить про їх уміння: *αἱ θ’ Ἑλικώνος ἔχουσιν ὄρος* (Ἠσ. Θ. 2) – *вони проживають на високому Геліконі*; *ὄρχεύνται βωμόν Κρονίωνος* (4) – *обходять у хороводі жертвник Зевса*; *τέρπουσι μέγαν νόον* (37) – *радують його великий розум*; *ρέει αὐδή ἐκ στομάτων ἡδεῖα* (39) – *з їхніх уст лине солодка пісня*; *θεῶν γένος κλείουσιν αἰοιδή* (440) – *вони прославляють покоління богів*. Мойри наділені безкінечними у часі здатностями: *αἱ τ’ ἀνδρῶν τε θεῶν τε παραβασίας ἐφέπουσιν οὐδέ πο*

τ ε
λήγουσι θεαί δεινοῖο χόλοιο (220) – *і людиї, і богів карають вони за проступки, і ніколи не припиняється їх страшний гнів*; *αἱ τε διδοῦσι θνητοῖς ἀνθρώποισιν ἔχειν ἀγαθόν τε κακόν τε* (905) – *смертним вони посилають і добро, і зло*. Вічне панування над світом Зевса виражено у дієсловах: *αὐτός δέ μέγα κρατεῖ ἡδέ ἀνάσσει* (403) – *сам він владарює і силою панує*; *Ζεὺς ὑψιβρεμέτης, ὅς ὑπέρτατα δώματα ναίει* (8) – *Зевс, що живе на висотах, посилає дощі*; *πάντα ἐπιδέρκεται, οὐδέ ἐλήθει* (268) – *усе він бачить, нічого не забуває*; *οὐδέ πλούτῶν τε καὶ ὀλβον, ἀλλὰ κακὴν πενίην, τὴν Ζεὺς ἀνδρεςσι δίδωσι* (637) – *не лише багатство і частя, але й лиху бідність дає людям Зевс*.

Міфологічні всечасові реалії виступають й у творах філософів та

роздумах поетів, поєднуючись у міфо-науковий сплав думок: ὁ ἄναξ οὐ τό μαντεόν ἐστί τό ἐν Δελφοίς, οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλά σημί (‘Ηρακλ. 11) – *володар, чие святилище знаходиться у Дельфах, не говорить, не приховує, але подає знаки; ἀτάρ πόλεμος γαίαν ἀπασαν ἔχει* (Καλλ. 4) – *війна панує по всій землі; σ δ’ ἐργ’ ἐπ’ ἀνθρώπων ὀράις* (‘Αρχ. 94) – *ти (Зевсе) бачиш усі людські справи; διά κύμα φέρει πολυήρατος εὐνή κοιίλη* (Μιν. 10) – *по хвилях несе Геліоса чудове вигнуте ложе.*

Часто вживаними є форми панхронного та ахронного презенту у Піндара і Феогніда, що пояснюється жанровими особливостями їхньої поезії. Хорова лірика Піндара, скерована на уславлення переможців, наповнена образами-порівняннями їхньої звитяги з образами олімпійців і героїв, міфологічними алюзіями, описами ідеалів героїчної доблесті чи вічно актуальних чеснот, що для античної людини були поза- і всечасовими: ὁ δέ χρυσός... διπρέπει μ ε γ ά ν ο ρ ο ς έ ξ ο χ α πλούτου (Πινδ. Ὀλ. Α 1) – *золото затьмарює пишність усіх багатств; ὁ μέγας δέ κίνδυνος ἀναλκιν οὐ φάτα λαμβάνει* (Πινδ. Ὀλ. Α 81) – *велика небезпека не для боязкого чоловіка.* Аналогічну частотність презентних форм з поза- та всечасовою семантикою демонструють епінікії Бакхіліда: πάντ’ ἐν τῷ δολίχῳ χρόνῳ| τελεῖται (Βακχ. Διθ. 18. 45) – *все з плином швидкого часу має свій кінець.*

Елегії Феогніда, що являють собою збірку настанов та напоумлень, є зразком скопичної, або повчальної, поезії. Вони рясніють гномічними, переважно презентними, формами: на 2002 рядки його елегій-повчань з 287 презентних форм 209 припадає на гномічний презент. Разом з тим Феогнід залучає й перфектні та футуральні гномічні форми, надаючи їм певного часового протиставлення: οὐ δεῖς ἀνθρώπων οὐτ’ ἐσσεται οὔτε πέφυκεν, ὅστις πάσιν ἀδὼν δύσεται εἰς Ἄϊδου οὐδέ γάρ ὅς θνητοῖσι καὶ ἀθανάτοισιν ἀνάσσει, Ζεὺς Κρονίδης, θνητοῖς πάσιν ἀδεῖν δύναται (Θεογ. 801-804) – *немає, не буде і не було на світі такої людини, щоб, усім догодивши, зійшла до Аїду; навіть Зевс, володар смертних, не може одночасно так чинити, щоб усім було до вподоби.*

Вживаними форми презенту з функціонально-семантичним навантаженням панхронності є й у філософських творах. Презент у таких творах передає семантику всечасовості законів буття, дієвості етичних принципів. Класичними у цьому відношенні є відомі вислови –

квінтесенція світосприйняття античних людей: ποταμοίς τοίς αὐτοίς ἐμβαίνομεν τε καί οὐκ ἐμβαίνομεν (‘Ηρακλ. 81) – *до тих самих річок ми входимо і не входимо*; τοῦ δέ λόγου τοῦδ’ ἐόντος αἰεὶ ἀξύνετ οἱ γίνονται ἄνθρωποι (‘Ηρακλ. 2) – *цього логосу, що існує вічно, люди не розуміють*; ὁμολογεῖται γε παρά πάντων μέγας θεός εἶναι (Πλ. Συμ. 202 Β) – *усіма визнається, що бог є великим*.

Відчутна перевага у найбільш продуктивних моделях атемпорального чи пантемпорального функціонально-семантичного навантаження, а також кваліфікативних ознак, накладає певний відбиток позатемпоральності на характеристику поля презенса в цілому.

Імперфект, як і презенс, може вживатися позачасово при описі перманентних реалій. У такій функції він використовується рідше, ніж гномічний презенс, але також доволі поширений.

Імперфект слугує для опису звичаїв, соціально-політичних обставин та суспільнозначимих явищ, які існують як певна даність і лише констатуються. Опис таких обставин, незалежних від волі окремої людини, вказує на імпліцитний логічний зв’язок об’єктивних обставин та їх наслідків у окремих конкретних темпоральних ситуаціях. Звичасвий стан, етнічні характеристики сприймаються як певні історичні константи, стереотипи мислення і поведінки; напр.: Κροῖσος μὲν νῦν ἔθασε, ὡς οἰκός ἦν, τὸν ἑωυτοῦ παῖδα (‘Ηρ. 1.45) – *Крез поховав за звичасм (досл. як був звичай) свого сина*. Вживання гномічного імперфекта при описі усталених дійств, звичаїв, обрядів певною мірою підкреслює історичну спадковість цих традицій, їх походження з глибин часів.

Паралельно з природними, астрономічними чи географічними явищами проходять процеси й етапи людського буття. Гномічними є імперфектні форми на позначення природних чи фізичних явищ, об’єктивність існування чи перебігу яких не береться під сумнів і які темпорально постійні. У таких випадках переважно вживаються форми теперішнього часу, форми імперфекта додатково підкреслюють перманентне тривання у часі, який є вічним, але людям уявляється, що десь у глибині віків захований його першопочаток; напр.: ἀφίκοντο ἐπὶ τὸν ποταμόν, ὃς ὠρίζε τὴν τὼν Μ α κ ρ ὶ ν ὦ ν χ ὠ ρ α ν κ α ἰ τὴν Σκυθηνῶν (Ξ, ‘Αν. 4.8.1) – *вони прибули до ріки, яка розмежовувала (= розмежовує) землі макронів і скіфів*.

На відміну від природних стихій, обмеженість людського існування в його різних проявах припускає хоча б якийсь початковий

відлік панхронної дії чи стану, свого роду **terminus initialis** вічного круговороту життя. Для обмеженого людського сприйняття важкими і незрозумілими видаються глибинна сутність абстрактних істин, реалій об'єктивної дійсності, тому людина намагається їх сприйняття спростити і уподібнити до звичних речей: початок, кінець тощо.

Гномічний імперфект, який за смыслом нічим не ризниться від гномічного презенса, часто може вживатися навзаєм з ним: пор. περιερεῖτο *imperf.* δ' αὐτῆ ὑπὸ τοῦ Μάσκα κύκλω (Ξ. ᾽Αν. 1.5.4) – *Mask обтікає його (місто) з усіх боків; διά μέσου δέ ρεῖπραes. τούτω ποταμῷ*

Κάρσος ὄνομα (Ξ. ᾽Αν. 1.4.4) – *між цими стінами протікає річка Карс.*

Процес абстрагування часового значення у формах імперфекта, як й інших часових формах, спричиняє розвиток у них кваліфікативного значення, коли часова форма імперфекта стає виразником не процесу дії, а позначає вміння, звичку, схильність суб'єкта: πένιχρος δ' οὐδεὶς πέλετ' ἔσθλος οὐδὲ τίμιος (Αλκ. 101) – *бідняк не знає шани й почесей.* Коли така властивість характеризувала суб'єкт раніше, але потім була ним втрачена, то це значення передається формами плюсквамперфекта.

Аорист, як і презенс та імперфект, може вживатися в позачасовому значенні. Найдавніше позачасове значення гномічного аориста, яке було характерним для гомерівської мови і зберігається, дещо меншою мірою, протягом усієї історії грецької мови, найпростіше пояснити індіферентністю аористних форм по відношенню до часової локалізації дії.⁸

На відміну від гномічного минулого в українській мові, де узагальнююча дія представлена неначе на прикладі одного, колись здійсненого факту, у грецькій мові гномічні аорист та перфект із формально-граматичними характеристиками минулості повністю абстраговані від часового значення, і на перший план висувається видова репрезентація – доконаного виду в першому випадку і результативного – у другому.

У давні періоди існування мови аорист як темпорально немаркований час використовувався не лише на позначення минулих подій, а й для вираження їх емпіричного сприйняття по відношенню до теперішності. Залишком цього мовного стану є форми гномічного аориста, який виступає часто й у Гомера: ρεχθέν δέ τε νήπιος ἔγνω (Ρ 32) – *сказане зрозуміє й немовля*; аналогічно див. Π 482, Ρ 177, Γ 23, Ε 902–903, Π 752, Κ 224, Ρ 177, Δ 442, Ψ 692, κ 327, δ 356, χ 300–302 та ін.

У таких випадках мова йде не про конкретний факт чи випадок, час якого можна визначити відносно моменту, коли про нього згадується, а лише про те, що взагалі трапляється, потенційну дію у будь-який час. Показовим є те, що форми презенса на позначення темпорально абстрагованих дій, вільно сполучуються з формами аориста з позачасовим значенням. Особливо часто це засвідчено у порівняннях, де форми презенса і аориста не мають часових характеристик, а на перший план виступає їх видова опозиція (див. Λ 473–476, Λ 558–562, Ν 298 κτλ.).

У порівняннях-уподібненнях часто присутній лише аорист, який теж сприймається як темпорально немаркований: ὡς δ' άνεμος ζαής ήίωv θημώνα τινάξη καρφαλέων, τώ μέν άρ τε διεσκέδασ' άλλυδις άλλη, ὡςτής δούρατα μακρά διεσκέδασε (Ε 368–370) – як вітер суху солому, зібрану докупити, розпорошує мить, так і вмить розвалились бруски човна; див. ζ 130 κτλ.).

Гномічні аористні форми часто зустрічаються у Гесіода: πίστιες άρ τοι όμώς καί άπιστςαι όλεσαν άνδρας ('Hσ. 'Εργ. 372) – як надмірна довіра, так і підозрілість приносять лихо людині; παθών δέ τ νήπιος έγνω ('Hσ. 'Εργ. 218) – лише натерпівшись, набирається досвіду нерозумний.

Позачасовий аорист уживаний і в філософських текстах: άνήρ νήπιος ήκουσε πρός δαίμονος όκωσπερ παίς άνδρός ('Hρακλ. 97) – людина вважається немовлям супроти бога, як дитина – супроти чоловіка; νούσος ύγειήν έποίησεν ήδύ καί άγαθόν, λιμός κόρον, κάμ ατος άνάπαν ('Hρακλ. 104) – хвороба робить приємним та гарним здоров'я, голод – ситість, втома – відпочинок.

Аорист гномічний ούκ έτελέσθη αοr., τών δ' άδοκήτων πόρον ήύρε αοr. θεός (Εύρ. Μ. 141-1418) – не все з очікуваного бог дасть, а пошле те, чого не очікуємо може створювати гомогенну атемпоральну площину у поєднанні з презентними формами, які мають певне ітеративне навантаження: πολλά δ' άέλπτως κραινουσι praes. θεοί (Εύρ. Μ. 1416) – несподівано шлють нам боги багато.

Дієслова у перфекті, з огляду на контекст, можуть набувати позачасового значення, зокрема гномічного; у тексті вони часто поєднуються з гномічним презентом. При перекладі їх, як і аналогічні форми презенса, передають формами теперішнього часу.

Дієслова, які у формах гномічного презенса мають значення

постійності дії чи стану, передають те, що триває завше, є споконвічно усталеним, у формах гномічного перфекта означають певну набутість звичасвої традиції, те, чого раніше у них не було, але усталилося лише з часом, як правило, під впливом запозиченої традиції. Така функціонально-граматична опозиція характерна для дієслівних форм *мати звичай* та *переїняти звичай*: ταῦτα μὲν νῦν καὶ ἄλλα πρὸς τοῦτοισι, τὰ ἐγὼ φράσω, Ἑλληνες ἀπ' Αἰγυπτίων νενομίκασι ('Нр. 2.51) – *це ж й інше, про що я скажу, греки запозичили від єгиптян*; παρὰ δὲ Σκυθέων ἡμεῖς οἱ ἄλλοι νενομίκαμεν ('Нр. 4. 2) – *ми переїняли від скіфів*.

Яскраво проступає видова специфіка гномічного перфекта **verborum affectuum**: ὅς δὲ γυναικὶ πέποιθ', πέποιθ' φηλήτησιν ('Нс. Ἐρ γ. 375) – *той, хто довіряє жінці, вірить злодіям*; відповідно до функціонального пріоритету видових характеристик перфекта форми гномічного перфекта мають певний темпоральний відтінок (дія > результат); напр.: ἡ διαβολὴ τε καὶ ὁ φθόνος, ἃ δὴ πολλοὺς καὶ ἀγαθὰς ἀνδρας ἤρηκεν (Πλ. Ἀπολ. 28 Α) – *наклеп і заздрість, які багатьох хороших людей згубили* (sc. *зублять і будуть згубити*).

Панхронність / ахронність	VIII ст.		VII ст.		VI ст.		V ст.	
		%		%		%		%
Усього	1371		162		87		11876	
praesens gnomicum	1172	85,4	133	82,1	57	65,5	9262	77,9
imperfectum gnomicum	54	3,9	4	2,5	1	1,2	880	7,4
aoristus gnomicum	114	8,5	21	12,8	25	28,7	1493	12,6
perfectum gnomicum	25	1,8	2	1,3	1	1,2	105	0,9
futurum gnomicum	6	0,4	2	1,3	3	3,4	136	1,2

Порівняно нечастим є вживання форм майбутнього часу із гномічним, позачасовим, значенням. Тут спостерігається звичне вираження того, що буває завжди і що, на думку мовця, так завжди і буде, тобто поєднання об'єктивного характеру ментальних узагальнень людського досвіду і суб'єктивне бачення його дієвості (від непевного припущення до категоричної впевненості) і в майбутньому. Ретроспективне розширення часового діапазону поглинає граматичне значення майбутньої дії і підкреслює натомість її константність.

Видові характеристики, не притаманні грецькому футуруму взагалі, залишаються аспектуально невизначеними, і це дає змогу гномічному футуруму певною мірою замінювати собою інші гномічні часи, уникаючи їх видової конкретизації: θεός δέ τό μὲν δώσει, τό δ' ἐσ
 ἔ
 ἵ
 ,
 ὅττι κεν θυμή ἐθέλη (ξ 444) – *одне нам дає, іншого позбавляє своєвольний Зевс*. У цьому твердженні використані форми майбутнього часу, які буквально звучать відповідно: *дасть... не дасть*. Певний темпоральний підтекст – так було, є і *буде* – можна побачити на інших прикладах діахронної вибірки: ὅς δέ κε μαρτυρήσι ἐκὼν ἐπιόρκων ὁμόσ
 σ
 α
 ς
 ψεύσεται, ἐν δέ δίκην βλάψας νήκεστον ἀσθή ('Нс. 'Ерг. 282–283) – *той, хто дає неправдиві свідчення і кривоприсягає, той, раничи справедливість, сам себе карає жорстоко; та́ δέ μόρσιμα πάντως οὐτ
 ε
 τις οἰωνός ρύσεται οὐθ' ἱερά (Σολ. 1. 55) – але від смерті остаточно не врятує ані пророцтво, ані жертвоприношення; οὐδέίς
 ἄ
 ν
 θ
 ρ
 ὦ
 π
 ὠ
 ν
 ἀδίκων τισιν οὐκ ἀποτίσει ('Нр. 5. 56) – жоден злочинець за злочин покари богів не_уникне; ἢ δ' δικάια φυγή καὶ ὁ δίκαιος ἀνὴρ εὐ βιώσεται, κακώς δέ ὁ ἄδικος (Пл. Пол. 353 с) – добра і чесна людина гарно житиме, нечесна – ганебно.*

Видова індиферентність футуральних форм дозволяє перекладати їх з різноаспектуальною експлікацією. Оскільки форми футурума є доволі пізнім витвором мовної системи з нереалізованим видовим протиставленням, то можна припустити, що розвиток в них гномічної семантики відбувався пізніше, ніж у формах інших часів. Підтвердженням цієї думки є певний темпоральний аспект значення **futurum gnomi-cum**, від якого ці форми не настільки абстраговані, як інші. Проте незначний відтінок темпорального значення не стає на перепоні гномічності цих форм, навпаки, дія чи стан, які сприймаються всчасовими, у футуральних формах немов би отримують додаткове підтвердження їх існування й у майбутньому.

Таким чином, панхронні та ахронні форми позначають повторювані типові процеси, які не пов'язуються з певним часовим планом і не мають жодних часових обмежень. У гномічних формах поєднується об'єктивний характер ментальних узагальнень людського досвіду і суб'єктивне бачення його постійної актуальності. У давньогрецькій мові гномічні форми вживаються для передачі реалій буття, фізичних, історичних та міфологічних констант,

стереотипів поведінки, які у світосприйнятті античної людини були поза- і всесчасовими.

Абстрагованість від темпоральної семантики, конексія часових планів, значення константності дій чи ознак передаються різночасовими формами.

Семантична часова полівалентність презенса та аориста дає найкращі можливості реалізації семантики часового узагальнення. Гномічні презенс, аорист та перфект виступають з аспектуальними значеннями відповідно недоконаного, доконаного та результативного виду; їх аспектуальне значення підтверджує тезу про витoki темпорально абстрагованого значення з часів, коли дієслівні основи мали лише видові характеристики. Гномічний футурум є видово індіферентним, і це дає йому змогу певною мірою замінювати собою інші гномічні часи, уникаючи їх видової конкретизації.

Деякі часові форми демонструють певну специфіку у відтворенні панхронної та ахронної семантики. Так, вживання гномічного імперфекта підкреслює історичну спадковість традицій, їх походження з глибин часів; у формах гномічного перфекта домінує аспектуальна характеристика результативності, яка логічно пов'язана з темпоральною ретроспективою, оскільки поняття наслідку дії передбачає її попередність. Футуральні форми надають додаткового відтінку дієвості вічних істин і у майбутньому.

Діахронний розподіл вживання гномічних форм упродовж досліджуваного періоду можна побачити за даними наведеної таблиці:

Як бачимо, функціонально-граматична парадигма панхронних та атемпоральних форм відзначається історичною стабільністю з майже рівновеликими частками усіх складників на всіх історичних зрізах. Це додатково підтверджує думку про те, що гномічна семантика граматичних часових форм сформувалася на ґрунті видової диференціації дієслівних основ до їх часового розподілу і є явищем догреського мовного стану.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Л.: Наука, 1987. С. 107.
2. Koschmieder E. Zeitbezug und Sprache. Ein Beitrag zur Aspekt- und Tempusfrage. Leipzig u. Berlin, 1929; Бондарко А.В. Вид и время русского глагола. – М.:

- Просвещение, 1971; Смирнов И.Н. Ситуация вневременности в современном русском языке // Функциональный анализ грамматических форм и конструкций. Л.: ЛГПИ, 1988. С. 31-41; Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М.: Наука, 1973; Плулунян В.А. Общая морфология. – М.: Наука, 2000.
3. При певній різниці значення поняття панхронності (пантемпоральності) та ахронності (атемпоральності) сприймаються нами як синонімічні, вживаються взаємозамінно та об'єднуються в синкретичне визначення гномічності.
 4. Славятинская М.Н. Видо-залоговые отношения в презентно-аористой системе греческого глагола древнегреческого периода // Вопросы классической филологии. – III-IV. – М., 1971. С. 365-386; Meltzer H. Zur Lehre von den Aktionen besonders im Griechischen // Indogermanische Forschungen. 1904-1905. – '17. S. 187-277; Chantraine P. Grammaire homerique. – Т. 1. – Paris, 1942; Salmon A. L' aoriste di gnomique // Les études classiques. 1960. – ' 28. P. 402-433; Kravar M. Autour de l'aoriste intemporel en grec // Zhiva Antika. 1967. – ' 17. – P. 33-48; Obata A. Gnomie Aorist in Greek // Journal of Classical Studies. – 1979. – № 7. – P. 61-67.
 5. Смирнов И.Н. Ситуация вневременности в современном русском языке // Функциональный анализ грамматических форм и конструкций. Л.: ЛГПИ, 1988. С. 31; Бондарко А.В. Функциональная грамматика. Л.: Наука, 1984. С. 51.
 6. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М.: Наука, 1973. – С. 181.
 7. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии. Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. С. 123.
 8. Славятинская М.Н. Семантика глагольных основ презенса и аориста в греческом языке древнейшего периода (на материале языка поэм Гомера "Илиада" и "Одиссея"): Автореф. дис. ... к-та филол. наук / Моск. гос. ун-т. – М., 1969. – С. 14.

УДК 81.38

Лоленко О.О.

ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ У ПАРАДИГМІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРИ СЛІВ

Даний аналіз логічно розпочати із застереження, проте не для того, щоб зменшити інтерес читацької аудиторії до об'єкту вивчення, а, скоріше, із метою чіткого визначення очікувань, які відбиваються на специфіці прочитання будь-якого тексту.

Ця стаття є, радше, "декларацією про наміри", як то кажуть сучасні політики, ніби граючи у піддавки, а тим просто знімаючи із себе відповідальність за сказане. У даному разі йдеться виключно про відсутність спеціального аналізу конкретних текстів, отже про

очевидний брак емпіризму, а відповідно, і про “загальний” характер сформульованих положень.

Каламбур, гра слів, чи то “*гра словами*” у термінах А.М. Гвоздьова,¹ цілком слушно відноситься більшістю дослідників до одного з найскладніших лінгвістичних феноменів, що позначається на його “проблематичності” як для стилістики (загальної і стилістики окремих мов), так і для теорії, а також, безумовно, практики перекладу (див. наприклад В.С. Виноградов,² М.П. Брандес,³ О.Н. Гвоздьов,⁴ І.Р. Гальперін,⁵ А.В. Федоров⁶ та ін.). У цьому вбачаємо певну корисність даної розвідки і, базуючись на цьому, пропонуємо звернути погляд на джерела і специфіку вказаної складності.

Остання мотивується відомою структурною багатшаровістю каламбуру. Фактично у монографіях зі стилістики, рівно як і в мовознавчих чи то перекладознавчих роботах мова ведеться про джерела “*гри словами*” (див. наприклад О.Н. Гвоздьов⁷), а не про неї як про окремий стилістичний прийом. Звідси і складність класифікування каламбуру як стилістичної реалії із чітко визначеними межами. Так, із більшою імовірністю говориться про “*риторичний засіб як стилістичний прийом*” (див., наприклад, М.П. Брандес⁸). Симптоматичним вважаємо і підкреслену подібність, ба й співпадіння сутності дослідженого явища із іншими, наприклад, зевгмою, як то береться аргументувати Комісаров.⁹ Показово тут стає власно дивна відсутність докладного і переконливого аргументування. Ще більш дивними видаються подібні класифікаторські ходи при зважанні на те, що інші теоретики стилістики (скажімо, І.Р. Гальперін) чітко розводять вищеокреслені явища за ознакою структурної регламентованості/незалежності.¹⁰ Реципієнт подібних наукових непослідовностей із певною вірогідністю запитає: “*Де ж правда?*” Чи вважати наведений нижче приклад моментом каламбурності: “*Dora, plunging at once into privileged intimacy and into the middle of the room...*”?¹¹ Поки що залишимо цей обурений вигук без відповіді і лише ще раз поставимо акцент на слововживанні: “каламбурність” замість “каламбуру”. Вважаємо це концептуальним.

Формально складність каламбуру, як було зазначено вище, стає очевидною вже при обробці численних структурних класифікацій даного феномену у посібниках зі стилістики (наразі оброблялися монографії зі стилістики англійської, німецької та російської мов). Підкреслимо контрверсійність деяких із них. Так, у своїй монографії “**Стилiстика нiмецької мови**” незаперечний “метр” однойменної

дисципліни М.П. Брандес виділяє такі види каламбурів:¹² 1) гра слів, в основі якої лежить багатозначність слів, в результаті якої виникає амбівалентність прочитання (напр., “mit einer “Not” aus der Not helfen”, “Nicht Bach, nein, Meer, sollte er heißen!”); 2) гра слів, побудована на омофонних лексичних елементах, напр., комічна або іронічна зміна слова або стійкого словосполучення – прислів’я, цитати, назви книги, спектаклю, фільму тощо (напр., лютерівське “Dreckete” замість “Dekrete”); 3) ”морфологічна” гра слів (**Л.О.**), тобто трансформація, що торкається частин слова, побудована, таким чином, на омофонності складів (напр., “Die Bistümer sind verwandelt in Wüstümen”); 4) гра слів у різкій контамінації частин з двох різних слів, тобто тут фактично спостерігаємо різновид морфологічної гри, з єдиною відмінністю, що полягає у прихованості опозиції ознак – наявності одного слова замість двох у пункті №3 (“familionär = Millionär+’familiär”); 5) трансформація крилатих виразів (напр., “Eifersucht ist Leidenschaft, die mit Eifer sucht, was Leiden schafft”); 6) мовні парадокси (напр., “Einmal ist keinmal”).

Скажіть, і як тут не пригадати класифікацію тварин з борхесівської китайської енциклопедії (особлива подяка панові М. Фуко за розгляд її “принципів”), де наші друзі менші поділяються на велику кількість видів (“домашні тварини”, “крупна рогата худоба”, “птахи у клітках”, “тварини з порцеляни” тощо). Не зважайте на неточність цитати: більше того, зважайте цей хід тактичним – яка різниця, наскільки безпосередньо наведено елементи топоса, останній все одно сприймається як ціле, а отже, має принаймні володіти власною логікою. У чому ж полягає ця логіка у застосуванні до попередньо представленої класифікації видів гри слів? Де її принципи? Науковець просто фіксує окремі випадки “каламбурності”, постійно зміщуючи ракурс теоретичного споглядання: в одному випадку ми маємо момент застосування морфологічного принципу (вочевидь), в іншому – виключно лексико-семантичного. Яке явище все ж таки лежить в основі каламбуру?

Звернувшись до дефініції М.П. Брандес, відмічаємо, що каламбур, на її думку, виникає там, де присутня певна несумісність, яку, у свою чергу, утворюють полісемія, омонімія, звукова подібність (певно, мається на увазі паронімія). Але ж вийдемо за межі даного розділу стилістичних студій. Порівняймо дане визначення із визначеннями інших прийомів стилістики. Так, скажімо, та ж таки зевґма також ґрунтується на несумісності, у даному разі вже точно певній – несумісності об’єктів або суб’єктів, що узгоджуються із

багатозначним дієсловом (див. напр. І.Р. Гальперін¹³). Чи ж різниця між каламбуром і зевгмою лише у “структурній незв’язаності” першого? Так це ж лише особливий випадок. Як виходить із класифікації М.П. Брандес, є і доволі-таки зв’язані структурно випадки каламбуру. Тобто віднині нам слід вважати зевгму лише різновидом каламбуру?!

Упевненості в судженнях з цього приводу не додають нам і класифікаторські клопоти інших дослідників. Так, у “**Пособии по переводу с английского языка на русский**” В.М.Комісарова¹⁴ пропонується такий поділ гри слів: 1) гра слів, заснована на використанні непрямого значення слова (тобто обов’язково лише одного); 2) гра слів на основі використання фразеологічного значення слова; 3) гра слів на основі використання значення двох слів-омонімів. Зіставлення із класифікацією М.П. Брандес показує недовершеність даного розподілу, який (це очевидно) не покриває усіх випадків гри слів. Проте не це є принциповим моментом. Головним джерелом невдоволеності щодо цього теоретичного доробку є той таки пресловутий базовий принцип класифікації, яким вочевидь мало б стати чітке і повне розуміння сутності гри слів, її диференціюючих ознак. Принцип “фіксації” наявних у текстах відносно типових “каламбурностей” знов є лише просуванням наосліп, і, як бачимо, у цьому випадку стає дослідникові лише на заваді. Так, щодо другого пункту власного переліку В.М.Комісаров висловлюється таким чином: “*Мова іде про зевгму*”. Та хіба ж досвід інших дослідників, як показує попередній виклад, не доводить існування каламбурів, які також експлуатують фразеологічний рівень (див. *фразеологічні каламбури* – В.Н. Вакуров,¹⁵ В.М. Мокиєнко¹⁶), проте зевгмою у будь-якому разі, за традиційним визначенням, не є?

У літературі різного роду можна зустріти й описи інших специфічних випадків гри слів. Так, А.Н. Гвоздьов згадує про паронімічну гру словами (*парономазія*) на кшталт “маяковських” “*за горами горя*”, “*за морями моря*”, використання одного слова у різних значеннях декілька разів поспіль (стилістично, напевно, один з найбільш маркованих випадків), наприклад: “*железные люди железных дорог*”, а також суто поетичну гру в омонімічних римах, наприклад: “*защитник прав – не прав*”. Інші науковці, переважно перекладознавці, виходячи із практичних міркувань вироблення типових алгоритмів “боротьби” із цією перекладною “халепою”, лише звертають увагу на корисний досвід окремих перекладачів щодо інтерпретування каламбурів, пропонуючи прийоми перекладацьких

трансформацій, заміни омонімії паронімією, добору еквівалента, перекладацької компенсації, ба й взагалі обминання, відмови від перекладу (М.М. Морозов,¹⁷ Р.А. Будагов,¹⁸ А.А. Реформатський¹⁹ та ін.).

І знов таки, незрозумілим залишається тут таке: у чому ж саме виявився практикуючий перекладач успішним, яким чином слід було перекласти той чи інший каламбур, чи мав автор перекладу “право” не перекласти гру слів або “компенсувати” її в іншому місці, адже цілком очевидно: для практичної роботи бракує теоретичних пресупозицій. Отже, у нас з’явилися усі підстави для формулювання першого проміжного висновку: підхід до каламбуру зі структурних позицій, а саме визначення його як певної несумісності, що виникає у наслідок полісемії, омонімії, звукової подібності, є хибним, ба, щонайменш, недостатньо адекватним, адже не пропонує цілісного, охоплюючого усі можливі види-випадки гри слів, і, головне, диференціюючого каламбур від інших стилістичних (або лінгвістичних у широкому розумінні, позаяк ненавмисно вживаний у мовленні каламбур також не слід залишати поза увагою) явищ, визначення.

Доцільно підняти і питання більш спеціального характеру: чи є структурні, стилістичні та ін. особливості каламбурів у текстах, що відносяться до різних функціональних стилів – публіцистичного і белетристичного, наукового і розмовного, якою є частотність вживання тих чи інших видів у подібних текстах? Можна було б поставити і ще низку, так би мовити, додаткових, звичайно, виключно в контексті наявної дискусії, питань. Так, скажімо, цілком очевидним фактом виявляється те, що стилістична маркованість каламбурів суттєво варіює. Отже принагідно можна вести мову про гру слів різних рівнів інтенсивності. Із зазначених вище випадків вирізняється, наприклад, “віршотворча” гра слів, тобто та, що становить частину рими у тому чи іншому вірші (“защитник прав – не прав”). Наведений у дужках випадок можна було б легко інтерпретувати як “віршотворчий евфемізм”, тут, щонайменш, як уникання банальної рими: скоріше за все (без урахування аналізу конкретного ліричного тексту справедливо мовити лише про гіпотезу), стилістичний ефект у даному прийомі є вторинним. Водночас окремі каламбури із представленого ряду омонімічних/паронімічних (особливо з елементами контамінації) провають посилений ефект контрастності, який найчастіше слугує засобом передачі комічного.

Остання теза потребує конкретного пояснення, що і відкриє другу частину наших міркувань. Так, в дійсності більшість дослідників визначають каламбур як “комічну гру слів”, прийом, що провокує комічне, більше того, є одним із найяскравіших засобів створення комічного. Детермінований у даних межах, він за своїм прагматичним спрямуванням стає в один рід із такими стилістичними прийомами, як зевгма, оксюморон тощо. Іншими словами, апелюючи до майже нескінченної низки дефініцій естетичної категорії комічного, констатуємо, що контраст, який є характерним ефектом гри слів, становить за своєю природою одну з таких форм протистояння: огидного – прекрасному (Арістотель), нікчемного – підвищеному (Кант), безглузлого – розсудливого (Жан Поль, Шопенгауер), автоматичного – живому (Бергсон)...

По-іншому: каламбур має являти своєрідну форму впізнання реального предмета під смішною маскою, а психологічний механізм його сприйняття – це ніби неодмінно механізм “радісного переляку, здивування” або “радісного розчарування-здивування”. Однак спробуйте радісно здивуватися, почувши один із численних шекспірівських каламбурів, наприклад трагічну ексламацію з “Гамлета”: “*Then let's make haste away and look unto the main. – Warwick: Unto the Main! O Father, Main is lost...*”.²⁰ За своєю структурою даний випадок гри слів чітко укладається в одну з клітин презентованої вище класифікації, адже є омонімічним варіюванням слів “main/Main”. Герой із розпачем позіхає про втрату Мена, водночас обігруючи твердження партнера по комунікації, ніби натякаючи на важливість, принциповість втрати (“main” – “головне”).

Проте, зауваження М.М. Морозова у перекладознавчій статті “**Язык и стиль Шекспира**” не можна не вважати слухним: справді, у процитованому каламбурі немає ані тіні комічності, ніякого зіткнення огидного та прекрасного, нікчемного та підвищеного, безглузлого та розсудливого. Даний зворот за своєю естетикою цілком корелює із загальною настановою драми: він звучить підвищено і втілює в собі частку “фатальної” неможливості розв’язання художнього конфлікту. Якщо і здивування – то лише трагічне, наближене до розпачу, якщо розчарування – то справжнє, глибоке, сповнене гіркоти втрати, це скоріше туга, аніж просто розчарування; і найпринциповіше: особливо рельєфним її робить шекспірівський каламбур. Якщо твердження М.М. Морозова і те читацьке сприйняття прийому, яке ми щойно намагалися пояснити, є справедливими стосовно каламбуру, то останній опиняється у

певному привілейованому становищі щодо інших стилістичних фігур (при цьому зберемо все сформульоване вище): за своєю структурою, за джерелами виникнення, а тепер, виявляється, і за своєю прагматикою (здатність відтворювати як комічне, так і трагічне, тим самим впливаючи на реципієнта), каламбур представляє універсальний засіб словесної гри.

А проте універсальність, що стала очевидною внаслідок низки операцій по розширенню вихідної у цій статті семантики терміну “каламбур”, формує підстави для ще більш широкого, ґрунтовного, фундаментального його переформулювання. Наступна акциденція, що досі здавалася непорушною для словесної гри, – це власно її “словесність”. Чи є каламбур виключно і передусім грою словесною, зіштовхненням значень двох або більшої кількості слів, або останнє становить лише тільки поверховий рівень явища, його завершення? Повернімося до процитованої раніше праці зі стилістики англійської мови І.Р. Гальперіна.²¹ Пояснюючи чергову принципову відмінність між грою слів і зевгмою, дослідник мотивує відносну структурну нез’язаність першої надзвичайною, майже необмеженою широтою контексту (цілий художній твір), який, за твердженням науковця, і “створює” каламбур. Так, каламбур міститься у назві твору “**The Importance of Being Earnest**” Оскара Уайльда. Проте чи буде чесним сказати, що омонімічна гра слів (“earnest” – “серйозний” та “Earnest” як ім’я героя твору) міститься саме у назві? Коли саме “слова починають грати”? Якщо вірним вважати цей варіант, то ігровий момент наявний у безпосередньому, тобто поверховому, зіштовхненні слів “серйозний – ім’я героя”, проте чи адекватно ми відчуваємо усю глибину контрасту, перший раз зустрічаючи ім’я у тексті? Скоріше, це відбувається значно пізніше і повною мірою – після прочитання твору, коли його ідея, проблематика, мотивний склад тощо стають абсолютно зрозумілими, очевидними для нас.

Повернімося тут і до пояснення самого І.Р. Гальперіна, який дав нам привід говорити про цю особливість: не випадково ж він визначає контекст даного каламбуру як цілий твір. Як стає зрозумілим із наших пояснень, тут “гра” не тільки характеризується відомою прагматичною інтенсивністю, силою впливу, інакше кажучи, а своєрідним внутрішнім зростанням інтенсивності, що реалізується як різні ступені актуалізації ігрового моменту на різних етапах сприйняття художнього твору (у даному випадку). Отже, специфіку гри слів тут становить процесуальність, а це неодмінно заперечує саму її словесність як замкнену цілість стилістичного прийому.

Каламбур тут є грою ментальною у широкому розумінні, когнітивною, і лише вторинно реалізованою у конкретній площині омонімії.

Задля підтвердження нашого припущення звернімося ще до одного погляду на природу каламбуру. Так, у статті про дане лінгвістичне явище у **“Словнику літературних термінів,”** В. Зунделович так формулює тезу про літературний каламбур: *“Понимаемый в широком смысле, как игра вообще внешними сопоставлениями и внешними несоответствиями (например, между тоном рассказчика и предметом рассказа), каламбур может являться особым литературным приемом”*.²² Далі автор наводить кілька показових прикладів з гоголівської **“Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем”**, серед іншого і – *“торжественное описание ассамблеи у городничего или патетическое описание лужи”*, тобто в даному разі каламбуром називається, і не без підстав, разюче неспівпадіння комунікативних стратегій обставинам акту комунікації. Вже виведена нами *“небуквальність”*, когнітивність, підтверджується і тут.

Зважаючи на принциповість даного положення, виникає необхідність завершити дану розвідку другою групою висновків, які із певною долею справедливості можна також назвати проміжними, адже їх правдоподібність ще варто перевірити на матеріалі аналізу конкретних текстів, вирішивши водночас і першу групу проблем, зафіксованих у статті (функціональні особливості гри слів).

Каламбур – це стилістичний прийом, майже не обмежений за структурними параметрами, побудований на явищах майже не обмеженого спектру (омонімія, полісемія, звукова подібність, контраст стилістичних настанов тексту із його референтом тощо), із майже не обмеженими прагматичними якостями (різного ступеня впливу на реципієнта і різного змісту цього впливу). Фактично каламбур становить багатощарове явище контрастування, що лише поверхово транслюється у вищезазначених структурних операціях, а по суті – складає когнітивне протиставлення, навмисне або ненавмисне зіштовхнення концептів. Посилаючись на відмічену неадекватність вивчення каламбуру шляхом фіксування структурних особливостей і відповідного його поділу на види (*“випадки”*), доцільно перемістити вивчення даного явища у площину когнітивної лінгвістики.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. – М.: Просвещение, 1965. – С. 57-58.
2. Виноградов В.С. Перевод: общие и лексические вопросы. – М.: КДУ, 2004.
3. Брандес М.П. Стилистика немецкого языка. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 294-298.
4. Див. пос. 1.
5. Гальперин И.Р. Стилистика. – М.: Высшая школа, 1977. – С. 150-152.
6. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – СПб. – С. 323-326.
7. Див. пос. 1.
8. Див. пос. 3.
9. Комиссаров В.Н. и др. Пособие по переводу с английского языка на русский. – М.: Высшая школа, 1965. – С. 161-167.
10. Див. пос. 5.
11. Див. пос. 5, с. 150.
12. Див. пос. 3.
13. Див. пос. 5.
14. Див. пос. 9.
15. Вакуров В.Н. Фразеологический каламбур в современной публицистике // <http://www.gramota.ru>.
16. Мокиенко В.М. Многозначность слова и этимология фразеологизма // Проблемы фразеологии. Межвуз. сб. науч. трудов. – Тула, 1980. – С. 26.
17. Морозов М.М. Язык и стиль Шекспира // Избранное. – М.: “Искусство”, 1979. – С. 173-223; М.М. Морозов. А.Н. Островский – переводчик Шекспира // Избранное. – М.: “Искусство”, 1979. – С. 346-370; М.М. Морозов. Шекспир в переводе Б. Пастернака // Избранное. – М.: “Искусство”, 1979. – С. 370-390.
18. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М.: Просвещение, 1965. – С. 56.
19. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 536 с.
20. Чит. за: Морозов М.М. Язык и стиль Шекспира // Избранное. – М.: “Искусство”, 1979. – С. 181.
21. Див. пос. 5.
22. Зунделович Я. Каламбур // <http://www.gramota.ru>.

УДК 81:008

Пасечник С.Є.

ПОНЯТТЯ “МЕНТАЛІТЕТ” У КОНТЕКСТІ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ

Лінгвокультурологія – це наука, що виникла на перетині лінгвістики та культурології і досліджує вияви культури народу, відображені та закріплені в мові. Головне її завдання – дослідження

мови як феномена культури. В. Маслова зазначає, що лінгвокультурологія як специфічна галузь науки породила чимало продуктивних в сучасній лінгвістиці понять (*лінгвокультурема, мова культури, культурний текст, контекст культури, субкультура, лінгвокультурна парадигма, культурні традиції* тощо) і що до понятійного апарату лінгвокультурології входять також і такі терміни, як *ритуал, звичай, сфера культури, менталітет, ментальність* та деякі інші.¹

Вся увага в лінгвокультурології приділяється людині в культурі і в мові, і тому ця наука має антропоцентричну спрямованість, тобто досліджує певне бачення світу крізь призму національної мови, коли мова виступає як виразник особливого, національного менталітету.

Звісно, мова – це шлях, яким дослідники осягають і сучасну ментальність нації, і погляди стародавніх людей на світ, суспільство і самих себе. Переживши століття, відгуки давно минулих років зберігаються сьогодні у прислів'ях, приказках, фразеологізмах, метафорах, лінгвістичних символах культури тощо.

Як стверджує Лариса Карп'юк, питання про національну самобутність європейських народів виникло на хвилі революційного піднесення у першій половині XIX століття. Тоді ж на теренах України зародилась і історична романтична школа, головними представниками якої були М. Костомаров, М. Максимович, П. Куліш. Зазначені вчені вивчали передумови становлення менталітету, доводили історичну та етнічну особність українців від росіян, поляків, інших народів. Згодом над цими проблемами працювали також І. Нечуй-Левицький, В. Антонович, І. Франко, М. Грушевський, М. Міхновський, В. Липинський, Д. Донцов, М. Шлемкевич, В. Петров, О. Бочковський, І. Лисяк-Рудницький та багато інших дослідників. Романтична школа виправдала себе на перших етапах зародження наукових уявлень про менталітет.²

Розглядаючи питання *менталітету*, В. Васильєв прийшов до висновку, що менталітет є поєднанням свідомості, інтелекту та розуму і присутній у характері мислення народу, в його культурі, виваннях людей тощо.³

Менталітет – категорія, яка відображає внутрішню організацію та диференціацію ментальності, складу розуму, складу душі народу; менталітет різних народів – це психо-лінгво-інтелект різномасштабних лінгвокультурних спільнот. Як свідчить аналіз наукової літератури, під менталітетом розуміють певну глибинну структуру свідомості, яка залежить від соціокультурних, мовних,

географічних та інших факторів. Особливості національного менталітету виявляються тільки на рівні мовної, наївної, а не концептуальної картини світу (Ю.Д. Апресян, Є.С. Яковлева, О.А. Корнілов). Кожна з національних картин світу – це унікальне суб’єктивне уявлення про дійсність; уявлення, що включає до себе об’єкти як неопосередкованої, так і опосередкованої дійсності, до якої належать такі компоненти культури, як міфи, повір’я, легенди, релігійні погляди тощо.⁴

Як стверджує Хроленко А.Т. у книзі “**Основи лінгвокультурології**”, *менталітет* не є монолітний, він різномірний. Так, у свідомості та поведінці сучасної людини знаходять фрагменти давньої магічної свідомості. Менталітет з часом може змінюватися. Проте менталітет – це завжди система, елементи якої відрізняються за віком, походженням носіїв певної лінгвокультури.

Важливу роль у розробці поняття “*менталітет*” варто відвести французькій школі “**Анналів**”. Саме французьким ученим М. Блоку і Л. Февру належить заслуга введення цієї категорії у наукового обігу. Ці вчені та їхні учні розробляли категорію менталітету в межах антропологічних досліджень і багато в чому сприяли тому, що поняття менталітету набуло статусу загальнонаукового. Історики школи “**Анналів**” відрізняють *варварський, придворний, міський, готичний, забобонний, буржуазний, сучасний* та інші види менталітету. Термін “*менталітет*” набув великого дослідницького потенціалу, їм зацікавилися представники соціальних і гуманітарних наук, серед яких варто виділити насамперед лінгвістику, культурологію, етнографію, соціологію і політологію.⁵

Що ж означає поняття “менталітет” у культурології? У культурологічному словнику за редакцією А.І. Кравченка читаємо, що менталітет (франц. **mentalite**, від пізнелат. **mentalis**) – це спосіб мислення, світосприйняття, духовний настрій, що притаманний індивіду чи групі. Це поняття затвердилося в інтелектуальному житті Заходу як уточнення ХХ ст. до просвітницького ототожнення свідомості з розумом. У російській філософії, культурології та публіцистиці воно зазвичай вживається для характеристики національних особливостей культури. Менталітет культури – глибинні структури культури, історично та соціально укорінені у свідомості й поведінці багатьох поколінь людей, що об’єднують у собі різні історичні епохи розвитку національної культури.⁷

Розглядаючи *менталітет* як лінгвістичне поняття, М. Міщенко вказує на те, що особливості менталітету пов'язані з певними стереотипами реагування індивідів та спільнот на соціальні події, стандартні соціальні ситуації. Ці стереотипи визначаються соціокультурними нормами, які, у свою чергу, пов'язані з певними світоглядними моделями, що виступають в ролі світоглядного обґрунтування норм, на основі котрих безпосередньо формуються ментальні та емоційні стереотипи реагування на події у соціумі та особистому житті. Ці стереотипи закріплюються в тому числі й у мові.

Слід звернути увагу на те, що до сучасних лінгвістичних енциклопедичних словників ще не включено поняття "*менталітет*". Цей факт вказує на актуальність дослідження і виявлення особливостей цієї категорії в межах саме лінгвістичної науки.

Фіксацію особливостей менталітету у мові досліджують у межах таких наукових дисциплін, як етнопсихолінгвістика і лінгвокультурологія. Одним з основних теоретичних постулатів, на які вони спираються, є гіпотеза лінгвістичної відносності Е. Сепіра та Г. Уорфа. Суть її зводиться до того, що люди, які говорять різними мовами і належать до різних культур, по-різному сприймають світ.⁸

В. Красних розглядає національну мову як прояв *ментально-лінгвального комплексу*. Дослідник зазначає: "*Мова є частина соціальної пам'яті, тобто сукупність значень (немовних), що становлять орієнтовну основу діяльності*", і саме тому вона дозволяє передавати певні світоглядні настанови та соціальні настрої з покоління в покоління.⁹

Особливості мови різних соціальних та соціально-демографічних груп значною мірою відображають особливості сприйняття та ставлення до соціальної реальності, ціннісні орієнтації цієї соціальної групи. Крім того, особливості мови представників групи *трансляють* стереотипи світосприйняття, світоставлення та світооцінювання і закріплюють їх у свідомості як членів цих груп, так і тих, хто до них не входить.

Отже, психологія людини, особливості її світогляду залежать від суспільства, в якому вона живе, від колективу, який її оточує. В останньому формуються засади можливого виявлення емоцій. Тому лінгвокультурологія стала саме тією наукою, мета якої – дослідження менталітету народу, яке відіграє істотну роль при вивченні мови.

Лінгвокультурологія вивчає національно-культурну семантику мовних одиниць з метою розуміння їх у всій повноті змісту та

відтінків, у мірі, максимально-наближеній до їх сприйняття носіями мови і цієї культури. При такому підході лінгвокультурологія – це аспект мовознавства, що вивчає проблему відображення національної культури в мові та проблему мовної діяльності в умовах міжкультурної комунікації.

Н.В. Небилиця робить висновок, що *менталітет* – це не модне поняття, а наукова категорія, яка відбиває визначене явище, що укорінене в глибинах народного життя і фіксує стабільні, сталі характеристики духовності. Актуальність цієї категорії для сучасних народів визначається прагненням зрозуміти, які завдання і цілі стоять перед країною і що треба робити для їхнього здійснення.

Дуже часто можна спостерігати, що термін “*менталітет*” вживається не за призначенням. Зокрема, іноді менталітет плутають з політичною культурою або вільно трактують як душу людини чи душу народу. Звернувши увагу на цю проблему, В. Васильєв проаналізував цей термін, використовуючи словники, і дійшов висновку, що для менталітету характерними є розум, інтелект, умонастрій, спрямування думок, розумові особливості, розумовий рівень представників певної національної спільноти.

Філософи тлумачать поняття “*менталітет*” як характер думок, сукупність розумових навичок і духовних інтересів, притаманних окремій людині або суспільній групі.

На думку Л. Карп'юк, *менталітет* відображає: 1) етнокультурний досвід якоїсь спільноти; 2) сукупність поглядів та світосприймання її представників; 3) процес інтеріоризації норм, цінностей тощо, які побутують у суспільстві, а також екстеріоризації нових норм, які створюються людьми протягом суспільної еволюції.¹⁰

Феномен *менталітету* – субстанція духовна, вона має давньоісторичне походження і пов'язана із індивідуальними, груповими й суспільними інваріантами поступового розвитку як похідних складових культури народу, його релігії, життєустрою, філософських ідей, освіти, буденності тощо.¹¹

Л. Карп'юк зазначає, що первісне наповнення цього терміна, запропоноване школою “**Анналів**”, мало культурно-історичне спрямування. В цьому також виявилась особливість світосприйняття французів, як творців цього поняття. Коло науковців, у тому числі українських, продовжує згадану тенденцію і підкреслює глибокий, органічний зв'язок менталітету зі сталою культурною та етнічною суттю. Символіка цього зв'язку передається, серед іншого,

особливостями мовних конструкцій, бо саме у мові ми завжди можемо віднайти приховані властивості етнопсихіки.

М.В. Попов, розглядаючи цю проблему у філософії, вважає *менталітет* відображенням психологічного рівня духовності людини: *“Зрозуміти менталітет української нації неможливо без теоретичного обґрунтування цього терміну. На нашу думку, його зміст має становити глибинний рівень колективної та індивідуальної духовності як сукупності готовностей, настанов та схильностей індивіда чи соціальної групи діяти, мислити чи сприймати світ певним чином, децю відмінним від сприйняття іншими соціальними спільнотами. Ці стереотипи духовності залежать від народних традицій, національної культури, соціального досвіду, і, нарешті, екологічного докідля людини і здебільшого функціонують на рівні несвідомого психологічного реагування та застосування. Менталітет – традиційний вияв світосприймання людиною, нацією, народом, зумовлений історичним досвідом та національною культурою”*.¹² Таким чином, менталітет не можна розглядати окремо від іншого, ширшого поняття, яким є культура, а вона, на думку Л. Карп’юк, нерозривно пов’язана з іншими психосоціальними феноменами колективного несвідомого – архетипами, символами і, безумовно, мовою.

Позиція М.В. Попова полягає в тому, що необхідне більш серйозне методологічне обґрунтування менталітету. При цьому вчений наголошує на глибинному змісті колективної та індивідуальної духовності.

Таким чином, проблема усвідомлення, вивчення та виокремлення головних рис менталітету сучасних народів є виключно актуальною. Складність аналізу менталітету народу полягає в тому, що, як і будь-яке явище духовного життя народу, його важко виокремити, “виміряти”, обґрунтувати. Але, з іншого боку, менталітет неможливо приховати. Він виявляє себе в культурі, матеріалізується у способі життя, традиціях, цінностях та нормах поведінки, у мові.

Кожний носій мови формує своє бачення світу не на основі самостійної переробки своїх думок і переживань, а в рамках закріпленого у поняттях мови досвіду його мовних предків, що зафіксований у міфах і архетипах; засвоюючи цей досвід, мовець лише намагається його застосувати і трохи вдосконалити. Але у процесі пізнання світу створюються й нові поняття, що фіксуються в мові, яка є культурним надбанням.

У сучасній культурологічній літературі існують спроби якимось чином диференціювати менталітет. А.Т. Хроленко наводить приклад трьох різновидів *менталітету*: *західний*, дедуктивно-пізнавальний менталітет, який прагне у формі понять і суджень відобразити навколишню дійсність і який має практичну спрямованість; *східний* менталітет, зорієнтований на інтуїтивне мислення, бо більшою мірою спрямований на споглядання, духовне самовдосконалення, розвиток внутрішнього світу, де переважно використовуються не поняття, а смислові образи та міфи; менталітет *традиційного суспільства*, зорієнтований на предметне вирішення життєвих ситуацій і конкретних проблем, що стоять перед етнокультурною спільнотою.¹³

Таким чином, в межах трьох зазначених різновидів менталітету можна говорити про етнічний менталітет, який розмежовує народи й визначає їх *національне обличчя*.

На основі ментальних настанов і стереотипів народів формуються так звані етнічні особливості. Перспективним джерелом пошуку особливостей етнічного менталітету є фольклор. На думку А.Т. Хроленка, етнічний менталітет стійкий, але неприродні форми існування народу змінюють його, спотворюють відношення елементів у побудові думки. Тоді слід звертатися до об'єктивних свідчень про споконвічну специфіку менталітету.

Поступово з'ясується, що без урахування етнічного менталітету неможливо адекватно уявити історію народу. Першими, хто зіткнувся з цією проблемою, були медієвісти – спеціалісти з історії середніх віків.

Історія ментальностей – це різновид *соціальної історії*, предметом якої є аналіз поведінки, ціннісних орієнтацій, особливостей побуту, вдачі, звичаїв, форми житла, моди та ін. Історія ментальностей передбачає: 1) інтерес до колективних психологічних настанов; 2) увагу до невимовного та несвідомого; 3) інтерес до стійких форм мислення – до метафор, категорій, символіки. Мета історії ментальностей – вивчити три роди феноменів: 1) інтереси; 2) категорії; 3) метафори. Історики аналізують світогляд середньовічної людини, ту *картину світу*, яку вона створювала в процесі своєї соціально-культурної практики; дослідники шукають в текстах не визначені відкрито, не зовсім усвідомлені в культурі розумові настанови, загальні орієнтації й звички свідомості середньовічних людей. Разом з цим А. Хроленко вказує на те, що це дуже важке завдання – відродити менталітет в його правдивості через тих, хто давно вже в минулому.¹⁴

Вивчати менталітет важко не тільки тому, що він глибоко прихований у людині, але й тому, що дослідник знаходиться в полоні власного менталітету, який непомітним чином переломлює його погляди на матеріал джерела, з якого береться менталітет іншого народу.

Отже, об'єктивна складність при вивченні *менталітету* проковує думку, що це поняття є вигаданим, а не дійсним, своєрідна абстракція, фантом.

Науковий аналіз *менталітету* повинен включати емоційний і ціннісний аспекти життя соціальних груп, а також їхню духовну специфіку. *Менталітет* не тотожний національному характеру, оскільки включає самосвідомість, самоідентифікацію, уявлення про минуле й майбутнє того суспільного середовища, у якому живе людина, а також соціально ціннісні орієнтації, звички, традиції, професійну діяльність тощо.

Таким чином, у статті ми намагалися показати, що *менталітет*, як багатовимірне і складне поняття, є одним з найважливіших у термінологічній системі лінгвокультурології. Крім того, *менталітет* є складною ієрархічною системою, що визначає цілі і мотиви життєдіяльності як окремої людини, так і нації загалом. Аналіз міфології, фольклору, архетипів і встановлення колективного підсвідомого дає можливість вивчати ціннісно-сміслові утворення етнічних суб'єктів. Вони стають головними у структурі етнічного менталітету.

Водночас ми вважаємо, що *менталітет* доцільно вивчати не лише як лінгвокультурологічний термін, але й як низку конкретних психічних механізмів, притаманних членам етноспільноти, особливо з погляду представника нації, менталітет якої досліджується. Також в подальших дослідженнях слід більше уваги приділити диференціюванню менталітету в сучасній культурологічній літературі, що дасть змогу розробити подібну методикау в лінгвокультурології. Крім того, досліджуючи *менталітет* на синхронному рівні, доцільно уважно слідкувати за діахронічним, щоб уникнути непорозумінь.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Маслова В. А. Лингвокультурология. – М.: Издательский центр “Академия”, 2001. – С. 48.
2. Карп'юк Л. Основні підходи до розуміння менталітету сучасними вченими: <http://www.lp.edu.ua/vyd/nartv/2004/№6/Art12.htm>.

3. Васильєв В. Деякі роздуми з приводу терміну “менталітет” // Розбудова держави. – 1993. – № 11. – С. 53.
4. Див. пос. 1, с. 49.
5. Там само, с. 125.
6. Культура и культурология: Словарь / Сост. и ред. А.И. Кравченко. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – С. 563.
7. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультуро́логия. – Москва: Гнозис, 2002. – С. 15.
8. Там само, с. 12.
9. Див. пос. 2.
10. Фурман А.В. Психокультура української ментальності. – Тернопіль, 2002. – С. 28.
11. Попов М. В. Співвідношення духовності, менталітету та світогляду // Тези доповідей та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. “Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості”. – Ч. I. – Розд. I. – Київ; Луцьк, 1994. – С. 139.
12. Хроленко А.Т. Основы лингвокультурологии / Под ред. В.Д. Бондалетова. – М.: Флинта: Наука, 2004. – С. 51.
13. Там само, с. 47.

УДК [81:008](091)

Чубенко К.В.

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ З ПОГЛЯДУ ІСТОРІОГРАФІЇ

Сьогодні безперечним є факт формування нової лінгвістичної галузі – лінгвокультурології. Проте, незважаючи на досить велику кількість робіт, присвячених цій дисципліні, багато ще в цьому напрямку недослідженого, нез’ясованого, суперечного, чим і обумовлена актуальність історіографічного аспекту розгляду цієї дисципліни.

Завдання статті – зробити науковий огляд праць, присвячених лінгвокультурології, з метою виявлення витоків, першоджерел цього напрямку та розгляду стану розробки цієї дисципліни у сучасному вітчизняному та зарубіжному мовознавстві, виділення вузлових моментів у межах цієї галузі та головних проблем дослідження, що сприятиме більш чіткому окресленню її проблематики та зміцненню статусу цієї дисципліни в цілому.

Протягом тривалого часу феномен мови розглядався переважно як знаряддя комунікації і пізнання. Однак мова не тільки є засобом відображення реальності, але й інтерпретує її, створюючи особливу реальність для людини. Зміна орієнтирів у науці в цілому

відбувається під впливом філософії. З того часу, як на межі XIX-XX ст. у філософських напрямках на перший план висувається мова, лінгвістика суттєво зміцнює свої позиції і займає центральне місце в системі гуманітарного знання. Саме в цей час з'являються такі напрямки, як герменевтика, феноменологія, комунікативна філософія і комунікативна лінгвістика. Відповідно змінюється і погляд на культуру – вивчати її поза лінгвістикою стає неможливим.

Уявлення М. Хайдеггера про мову як про *“дім буття”* дозволило Ю.С. Степанову інтерпретувати мову як результат складної когнітивної діяльності людини, як простір думки. Мова сприймається як з'єднуючий елемент між окремою людиною та ментальністю нації, до якої вона належить, причому завдяки мові можливо не тільки віднайти цей зв'язок на сучасному етапі, а й прослідкувати його розвиток у ході всієї історії нації та суспільства. Всі елементи народної культури знаходять відбиток у мові певного народу, яка є відмінною від інших саме через специфіку відображення в ній світу і людини в ньому.

Всі вищезгадані факти сприяли виникненню нової дисципліни – лінгвокультурології, яка розглядає мову як *“культурний код нації”*.¹ Цей напрямок розвивається в антропоцентричній мовознавчій парадигмі, яка співіснує з попередніми двома – порівняльно-історичною і системно-структурною. Антропоцентричність є рисою посткласичної науки, в якій увага дослідників переходить з об'єкта пізнання на його суб'єкт. Дослідження мови в людині та людини в мові є ключовим моментом сучасної лінгвістики. Мова є багатовимірним явищем, тому вивчення її природи не може зводитися лише до вивчення мовних проявів. У кінці XX ст. до вже окресленої кількості образів мови додається ще один – мова як продукт культури, її складова і умова існування, як фактор формування культурних кодів. Людина є виміром власного пізнання і пізнання світу, вона створює в свідомості певний антропоцентричний порядок, зрозуміти який допомагає мова.

Л. Вітгенштейн висловив думку про мову як сукупність фактів, а не речей, в результаті чого відбулася переорієнтація мови на подію, в центрі якої знаходиться людина як носій мови у всій своїй багатовимірності; антропоцентрична парадигма виводить на перший план людину з її найважливішою складовою – мовою. У цій науковій парадигмі, достатньо повно висвітленій в книзі **“Антропологічна лінгвістика”** Джозефом Грінбергом, розвивається дисципліна

лінгвокультурологія, що має суміжні проблеми і завдання з іншими науками, водночас зберігаючи свою власну проблематику.

Лінгвокультурологія виникає на основі ідеї зв'язку між мовою і культурою і як самостійний напрямок оформлюється у 90-ті роки ХХ ст. Підґрунтям для виокремлення нової дисципліни стала зміна напрямку дослідження: якщо традиційно зв'язок мови і культури використовували для вирішення суто лінгвістичних проблем, то предметом лінгвокультурології стають способи виявлення, збереження і передачі культури в мовних одиницях. Сам термін виникає також у 90-ті роки в працях російської фразеологічної школи.

Для висвітлення сучасної проблематики лінгвокультурології доцільно зробити стислий огляд тих проблем, дослідження яких спричинило формування нового напрямку. Початок антропологічної парадигми в лінгвістиці був закладений В. Гумбольдтом в його праці **“Про відмінність будови людських мов і її вплив на духовний розвиток людського роду”**. Саме тут зароджується думка про взаємозв'язок характеру мови і характеру народу, твердження про те, що різні за своєю сутністю, впливом на пізнання і почуття мови є фактично різним світобаченням, а своєрідність мови визначає сутність нації. Всі ці думки привели до наступного висновку: вивчення мови має охоплювати все те, що історія і філософія пов'язують із внутрішнім світом людини. Думку про втілення своєрідності культури у мові вперше в історії мовознавства висловив В. Гумбольдт. Крім того, вперше ним було проведено паралель між різними мовними формами і різними способами мислення та сприйняття дійсності.

Ідеї В. Гумбольдта на Заході знайшли продовження в такому напрямку мовознавства, як неогумбольдтіанство. В Європі його представники (Л. Вайсгербер, Х. Глінц, Х. Хольц) у середині ХХ ст. розробляли питання про залежність змісту мислення і логічного ходу думки від структурних особливостей мови. Їх дослідження відрізнялися більшим інтересом до змістовного боку мови, аналізували семантичні сфери різних мов шляхом виявлення спільного і відмінного між ними. Л. Вайсгербер увів поняття *“вербалізації світу”* на позначення процесу мовного оволодіння світом і перетворення його на об'єкт пізнання.

У США напрямок неогумбольдтіанства продовжували Д.У. Пауелл, Ф. Боас, Е. Сепір, Б.Л. Уорф, У.Д. Уїтні. Широко відомою є гіпотеза Сепіра – Уорфа про мовну відносність, відповідно до якої мова має пріоритетну роль у процесі пізнання: наявність різних категорій у різних мовах свідчить про різні способи концептуалізації

навколишнього світу носіями цих мов. На відміну від європейських продовжувачів ідей В. Гумбольдта, американські лінгвісти зосереджували увагу на структурних мовних відмінностях і шукали паралелі між структурою мови і структурою думки.² Протягом ХХ ст. гіпотезу Сепіра – Уорфа різко критикували, і її було забуто. В кінці 80-х – на початку 90-х років ця гіпотеза знову відроджується в деяких працях: J.A. Lucy, “**Language Diversity and Thought: A Reformulation of the Linguistic Relativity Hypothesis**” (1992); Z. Saltzman, “**Language, Culture & Society**” (1993); D. Hymes, “**Ethnography, Linguistics, Narrative Inequality: Toward an Understanding of Voice**” (1996); P. Lee, “**Whorf Theory Complex**” (1996); S. Ting-Tooney and F. Korzenny, “**Language, Communication and Culture: Current Directions**” (1989).

Окрім того, у 1998 р. в Німеччині (м. Дуйсбург) проходив міжнародний симпозиум під назвою “**Humboldt and Whorf Revisited. Universal and Culture-Specific Conceptualizations in Grammar and Lexis**”, результатом якого стало винайдення нових підходів до вивчення проблеми мовної відносності та людського фактора в мові.³ Отже, незважаючи на критику, гіпотеза Сепіра – Уорфа і зараз має велике значення для розвитку лінгвістичних і культурологічних ідей; і хоча прямого впливу на східнослов'янське мовознавство вона не мала, озайомлення з нею російських лінгвістів закономірно привело до появи нових поглядів. Так з'явилися нові формулювання гіпотези: гіпотеза “*лінгвістичної додатковості*” Г. Брутяна та гіпотеза “*лінгвістичної універсальності*” А. Вербицької. Все це ще раз підтверджує наявність і сильних, і слабких сторін вихідної гіпотези та її актуальність в межах дослідження мови як носія культурної специфіки.

У середині ХХ ст. у США виник ще один напрямок дослідження людини в мові: Д. Хаймз розробив теоретичні й антропологічні основи лінгвістичної антропології як вивчення мови і мовлення в контексті антропології. При цьому завданням лінгвістики він вважав узагальнення знань про мову з точки зору мови, а завданням антропології – узагальнення знань про мову з точки зору людини. Ключовою його працею з цієї проблеми є “**Language, Culture and Society: A reader in Linguistics and Anthropology**” (1964). Проблемами лінгвістичної антропології, зокрема визначенням її місця серед інших гуманітарних наук, займався А. Дуранті. Розрізнявальною характеристикою між лінгвістичною антропологією та іншими лінгвістичними дисциплінами він вважав зосередженість на індивідуальній репрезентації реального світу.

В українській лінгвістиці ідеї В. Гумбольдта розвинув О.О. Потебня у своєму положенні про мову як діяльність. За радянських часів неогумбольдтіанство суперечило положенням домінуючої марксистсько-ленінської філософії і зазнало критики. Однак висвітлення проблеми взаємозв'язку мови і культури не можна було уникнути, закономірним результатом чого стала поява лінгвокультурології.

Слід зазначити, що останнім часом кількість праць з лінгвокультурологічної проблематики зростає також у східнослов'янській лінгвістиці. До неї звертаються провідні мовознавці: вийшла робота Ю.С. Степанова **“Константи: Словник російської культури”**,⁴ де надаються актуальні для носіїв російської мови концепти та подається їх розгорнутий коментар. Дослідження Н.Д. Арутюнової **“Мова і світ людини”**⁵ спрямоване на визначення універсальних термінів культури, вибраних з текстів різних часів та народів. Предметом досліджень В.Н. Телії та її школи є фразеологізми, згідно з чим дослідники намагаються дати опис їх культурно-національних конотацій та виявити характерні риси менталітету. Серед праць з лінгвокультурологічної тематики, що з'явилися протягом останніх десяти років, найбільш популярною вважається робота В.А. Маслової **“Лінгвокультурологія”**.⁶ Автор переконливо описує міждисциплінарний характер лінгвокультурології, чітко розмежовуючи суміжні напрямки, подає точки зору інших дослідників на статус нової дисципліни і окреслює свою позицію. Водночас деякі вчені критично ставляться до надто широкого формулювання мети, завдань, понятійного апарату та методології, яке подається В.А. Масловою у зазначеній роботі.⁷

Найбільший зв'язок з традицією неогумбольдтіанства має робота В.В. Воробйова **“Лінгвокультурологія: теорія та методи”**, в якій автор пропонує досліджувати культуру, втілену в мові, на основі гіпотези Сепіра – Уорфа і сам активно користується розробленою Л. Вайсгербером термінологією. Об'єктом лінгвокультурології дослідник вважає взаємозв'язок і взаємодію мови і культури і вивчення *“інтерпретації цієї взаємодії в єдиній системній цілісності”*, а предметом – мовну картину світу як сукупність *“національних форм буття суспільства, що виявляються у системі мовної комунікації та ґрунтуються на його культурних цінностях”*.⁸

Метод вивчення лінгвокультурологічних об'єктів, на думку В.В. Воробйова, повинен бути тільки системним, адже тільки системне вивчення може надати повне уявлення про них, враховуючи їх

мовний і позамовний зміст. Така єдність лінгвістичного та екстралінгвістичного змісту являє собою основну одиницю лінгвокультурологічного аналізу – “лінгвокультурему” (термін введений В.В. Воробйовим). Ще одним підтвердженням зв'язку позиції зазначеного дослідника з вихідними ідеями про зв'язок мови і культури є використання ним категорії найближчого і найдалшого значення слова О.О. Потєбні для опису відмінностей між словом і лінгвокультуремою. Остання відрізняється від слова більш складною структурою – її план змісту поділяється на мовне значення і культурний смисл.

В.В. Красних пропонує виявити лінгвокультурологічну специфіку через використання лінгво-когнітивного підходу до комунікації, що дозволить проаналізувати як її загальнолінгвістичний, так і національно детермінований компонент. Саму лінгвокультурологію вона визначає як *“дисципліну, що вивчає виявлення, відображення і фіксацію культури у мові та дискурсі, яка безпосередньо пов'язана із вивченням національної картини світу, мовної свідомості, особливостей ментально-лінгвістичного комплексу”*.⁹ Головним недоліком у роботі В.В. Красних деякі вчені вважають недостатнє розмежування лінгвокультурології та когнітології.¹⁰

В.І. Карасик за основну одиницю лінгвокультурології приймає *“культурний концепт”*, а іншими одиницями вивчення вважає реалії та фонові значення.¹¹ Інші представники Волгоградської школи (С.І. Шейгал, В.А. Бурковська) до сфери вивчення лінгвокультурології відносять лише окремі об'єкти концептуальної картини світу та їх осмислення в суспільній свідомості та в мові з точки зору об'єкта відображення (наприклад, з точки зору етносу).¹² Дослідження їх спрямовані на вивчення лінгвокультурологічного потенціалу етніонімів, що входять до складу стійких сполучень, а також на виявлення специфіки їх функціонування в текстах статей, оповідань і анекдотів.

Лінгвокультурологічний аналіз текстів становить особливу галузь досліджень. Тексти фактично виступають справжніми зберігачами культури: людина прилучається до культури, коли засвоює її тексти. В.А. Маслова стверджує, що в цьому напрямку великого значення набуває герменевтика: даний аналіз слід проводити виключно в герменевтичній парадигмі.

Увага дослідників Г.П. Нецименка, О.І. Домашнева, Ф. Данеша, В.Г. Гака зосереджується на послідовності взаємодій мова–культура–

етнос. Г.П. Нешиченко розглядає культуру як духовне освоєння дійсності. Мова ж, на його думку, є найважливішим засобом об'єктивації культури, вона бере активну участь на всіх етапах духовного освоєння дійсності – під час створення та збереження духовних цінностей, їх розповсюдження і сприйняття. В дослідженнях з проблеми мова–культура мова виступає як транслятор культурних цінностей. Здійсненню цієї функції мови допомагають її субстантивні властивості, до яких Г.П. Нешиченко відносить, по-перше, універсальний характер мови як знакової системи відкритого типу, що постійно розвивається, але має конвенційний характер, тобто зароджується всередині етносоціального колективу; по-друге, здатність мови еволюційно розвиватися, що забезпечує історико-культурну спадкоємність суспільства; по-третє, високий ступінь експліцитності вербальної інформації, що дозволяє зменшити комунікативні втрати; і нарешті – саму будову мовної системи.¹³ Окрім переваг використання мови як транслятора культури, дослідник помічає і недоліки, які часом призводять до конфліктних ситуацій. Такими, наприклад, є вибір певної мови як комунікативного засобу в напіветнічних ситуаціях або виникнення мовного бар'єру в міжкультурних контактах.

Є.Ф. Тарасов, який розглядає культурний аспект мови в тому самому ракурсі – мова як транслятор культурних цінностей, – проводить аналогію між мовною системою людини і генетичною програмою тварини. Це приводить його до наступного висновку: філо- і онтогенез людини дозволяють їй за свого власного життя формувати здібності, які мали люди попередніх поколінь, що створювали культуру.¹⁴ Він робить висновок про те, що проблему трансляції культури слід вивчати одночасно в межах психології, культурології, філософії та лінгвістики, стверджуючи у такий спосіб необхідність застосування міждисциплінарного підходу. З іншого боку, міждисциплінарний характер досліджень робить проблематичним визначення однозначного статусу нової науки лінгвокультурології.

Отже, існує багато аргументів на користь системного вивчення проблеми мова–культура. В цій концепції збігаються інтереси всіх наук про людину, адже ідея мова–культура інтегрує дисципліни, що вивчають людину поза її мовою. Мова є головною формою вираження та існування національної культури, виступає засобом реалізації внутрішньої форми вираження культури. Для вивчення мови чи навчання мови необхідно знати ті знаки, які приведуть до

розуміння певного спільного концептуального смислу, значною мірою обумовленого культурою. Проблема мова–культура дозволяє одночасно здійснити опис культури через факти її відображення в мові та інтерпретацію мовних фактів через позамовний компонент. Згідно з когнітивним підходом, мовний контекст повинен корегуватися культурологічним для адекватності мовленнєвого вжитку.

У цілому всі ці дослідження спрямовані на вивчення національно-специфічних особливостей однієї окремо взятої лінгвокультури, а ці дані мають велику цінність для міжкультурних досліджень, мета яких – зіставити і проаналізувати дві чи більше лінгвокультури. Крос-культурний аналіз є необхідним елементом формування міжкультурної компетенції, що включає мовну і комунікативну компетенцію, знання іншої культури. Якщо у США та інших західних країнах добре розвинена комунікативістика, але недостатньо уваги приділяється лінгвістичним аспектам дискурсу, то у вітчизняній науці, навпаки, спостерігається мовознавча тенденція, а теорія комунікації все ще переживає процес свого становлення.¹⁵

Лінгвокультурологія займається лінгвістичними крос-культурними дослідженнями на рівні культурної спільності. Її проблематику Н.В. Малімонова окреслює так: складові частини національного менталітету, системний опис мовної картини світу, ролі символу, метафори і фразеологізмів.¹⁶ Вона також охоплює і комунікативну сферу. Більш детально предмети лінгвокультурології виділяє В.А. Маслова: 1) безеквівалентна лексика і лагуни; 2) міфологізовані мовні одиниці (закріплені в мові архетипи, повір'я, звичаї); 3) пареміологічний фонд мови; 4) фразеологічний фонд мови; 5) еталони, стереотипи, символи; 6) метафори і образи в мові; 7) стилістичний склад мови; 8) мовленнєва поведінка; 9) галузь мовленнєвого етикету.¹⁷

Серед результатів, виявлених внаслідок лінгвокультурологічних досліджень в Росії, найбільш цінними є опис національно-специфічних особливостей мовної картини світу (Б.А. Серебренников, А.А. Уфимцева, С.А. Арутюнов, Т.В. Булигіна, Н.Д. Арутюнова) і співвідношення мови та національної свідомості (Н.Д. Арутюнова, А.А. Уфимцева, В.Г. Гак). Крім того, у російській лінгвістичній школі добре розроблено низку понять, що мають велике значення для теорії міжнародної комунікації, але практично невідомі західним дослідникам. Серед них, зокрема, поняття “*мовної особистості*” (введене в науковий обіг Ю.М. Карауловим), яким

активно оперують російські лінгвісти, зокрема Г.І. Богін, Ю.Д. Апресян, В.Г. Гак, М.В. Китайгородська, Н.Н. Розанова, В.І. Шаховський.

У вищенаведеній роботі В.А. Маслова докладно окреслила лінгвокультурологічні напрямки на сучасному етапі в Росії: це лінгвокультурологія окремої соціальної групи чи етносу в певний період розквіту культури (предметом дослідження виступає конкретна лінгвокультурологічна ситуація); діахронічна лінгвокультурологія (зміни лінгвокультурологічного стану етносу за певний проміжок часу); порівняльна лінгвокультурологія (лінгвокультурні вияви різних, але взаємопов'язаних етносів); зіставна лінгвокультурологія, яка тільки починає розвиватися (серед невеликої кількості праць в цьому напрямку найбільш цікавим В.А. Маслова вважає дослідження М.К. Голованівської **“Французький менталітет з точки зору носія російської мови”**); лінгвокультурна лексикографія (створення лінгвокраїнознавчих словників), яка розвивається зараз особливо активно.¹⁸ За даними дослідниці, на кінець ХХ ст. в російській лінгвокультурології (Москва) можна виділити чотири школи.¹⁹ Культурні константи на основі текстів з позиції віддаленого в часі спостерігача є предметом досліджень шкіл Ю.С. Степанова і Н.Д. Арутюнової; мовні явища з позиції носія мови розглядаються в межах школи Н.В. Телії, а вивченням власне мовних реалій займається близька до лінгвокраїнознавства школа В.В. Воробйова.

Таким чином, все розмаїття представлених напрямків і шкіл так чи інакше намагається виявити і пояснити ті засоби, які мова використовує для створення, розвитку, збереження і транслювання культури.

Доцільно порівняти пріоритети лінгвокультурознавчих інтересів російських і українських лінгвістів. Сьогодні з упевненістю можна сказати, що основним предметом досліджень українських мовознавців, які працюють в антропологічній парадигмі, виступає мовна картина світу. Очевидно, що цей феномен не розглядається сам по собі, а постійно набуває нового висвітлення в різних конотаціях.

Так, в межах V Міжнародної наукової конференції **“Проблеми зіставної семантики”** (2001) у своїй доповіді **“Типологія моделей світу і контрастивна лінгвістика”** А.С. Зеленько звернув увагу на необхідність розрізнення мовних картин світу в когнітивній лінгвістиці, виокремлюючи повсякденно-побутову, міфологічно-релігійну, художню та наукову картини світу.²⁰ І хоча в цій доповіді і зазначається, що поняття мовної картини світу вже сформоване в

когнітивній лінгвістиці, слід вважати, що чіткої класифікації і диференціації її різновидів сьогодні не існує. Так, ще в ході II Міжнародної конференції **“Мова і культура”** (1993) І.М. Гетьман проводив розмежування між мовною і науковою картинами світу як відповідно практичною і концептуальною і наголошував на необхідності їх систематизації та узагальнення.²¹ Питання не втрачає своєї актуальності, оскільки ми знаходимо абсолютно відмінне тлумачення концептуальної картини світу, далеке від проголошеної І.М. Гетьманом реалізації суто наукової парадигми: В.В. Жайворонко робить висновок про те, що концептуальна картина світу є не лише системою понять про сукупність реалій довкілля, а й системою смислів, які втілюються в ці реалії через слово-знак і слово-концепт.²² С.І. Потапенко намагається розв’язати питання співвідношення мовної і концептуальної картин світу вже на матеріалі англійської мови. В даному контексті слід згадати дослідження Ф.С. Бацевич **“Когнітивне і лінгвальне в процесах вербалізації”**, а також зауваження В.М. Манакіна, який у своїй доповіді **“Гносеологічні аспекти моделювання мовних картин світу”** так само підкреслив важливість чіткого окреслення понять *“мовна картина світу”* і *“концептуальна картина світу”*.²³

Для дослідження мовних картин світу М.П. Кочерганом був запропонований зіставно-типологічний метод, а серед найбільш перспективних рівнів їх дослідження він визначає лексико-семантичний.

Л.А. Лисиченко приділила увагу структурі мовної картини світу,²⁴ яку вона представляє у вигляді поля з ядром – мовцем – і периферією – мовним колективом. Крім того, дослідниця звертає увагу на словотвірні одиниці як перспективний матеріал для дослідження у будь-якій мові. Словотвір об’єднано із культурологічним аспектом у статті М. Бухтія **“Культуроносна функція рідної мови та її реалізація засобами словотворення”**²⁵ шляхом визначення паралелей між характером української культури і особливостями української лексики. Роль дериваційних процесів для оновлення мовної картини світу підкреслює Н.П. Тропіна, стверджуючи, що перенесення значень у такий спосіб відображає зміни у світосприйнятті етносу. Такого висновку дослідниця дійшла в результаті аналізу семантичних неологізмів російської і української мов, утворених за однаковими чи схожими архетипами, що дозволило їй виявити спільні риси в мовних картинах цих двох етносів.²⁶

У дослідженнях мовної картини світу найбільше уваги приділяють лексиці. Це цілком закономірно, оскільки слово має кумуляційні властивості, що наділяють його свого роду історичною пам'яттю. Ще в ході II Міжнародної конференції “**Мова і культура**” (1993) згадувалася акумулятивна функція мовного знака в контексті проблем культурології. Фразеологічним одиницям як пріоритетному матеріалу розкриття національної специфіки приділяється першочергова увага. Найближчий контакт з активною науковою парадигмою у своїх розвідках встановила О.В. Забуранна у статті “**Антропоцентризм у сфері фразеологічного значення**”.²⁷ Фразеологічну семантику по відношенню до різних картин світу висвітлив С.Н. Денисенко, в той час як прикладний, лінгвокраєзнавчий аспект вивчення фразеологізмів української мови розглядав Ю.Б. Кучинський. Окремі розвідки спрямовані на виявлення національної специфіки фразеологізмів з конкретними компонентами-найменуваннями; в результаті з'являється додаткова інформація про національну картину світу. Так, російська дослідниця О.Г. Носова у такий спосіб подає культурологічний коментар німецьким системам ваги, довжини та грошових одиниць, розглядає різні найменування традиційної німецької різдвяної випічки як особливий код опису світу і людини.

В останні роки недостатньо активно проводяться дослідження пареміологічного складу мови, який є прямим об'єктом лінгвокультурологічних досліджень. Причому аналогічні тенденції спостерігаються як в українському, так і в російському мовознавстві. Найбільший інтерес ці одиниці представляють для дослідників лише у складі художнього тексту. Останню масштабну згадку про них у чистому вигляді зафіксовано у 1998 році під час конференції, організованої інститутом русистики Варшавського університету. Одна з тем конференції була присвячена лінгвістичним аспектам пареміологічних досліджень і пареміографії. Представлені дослідження спрямовані на висвітлення семіотичної природи явища паремії, надання йому структурно-семантичної характеристики, порівняння і зіставлення пареміологічного складу російської і польської мов. Нещодавно О.Є. Фролова повернулася до цієї тематики, розглянувши прислів'я в культурологічному аспекті.²⁸

Специфічно лінгвокультурологічному феномену – лакунам – так само приділяється недостатньо уваги порівняно з іншими шарами лексики. Цим питанням займався в основному І.С. Рондо ще в 90-х роках.

Термінологія в контексті мовної картини світу є предметом вивчення як цілісна частина мовного лексичного фонду, так і як окрема тематична система. Так, особливості членування дійсності українцями та росіянами були простежені Я.П. Яремком на матеріалі військової термінології. Слід зауважити, що військова лексика сьогодні стає все більш цікавою для українських мовознавців, зокрема Т.Б. Лебедева приділяє увагу власне неологізмам у військовому вокабулярі. В колі дослідницьких інтересів І. Колесникової перебувають ментальна лексика і наукова термінологія.

Зміни в лексичному складі мови в цілому знайшли місце в дослідженнях російських лінгвістів. Оновлення словникового складу мови неодмінно супроводжується занепадом певної його частини, що є віддзеркаленням культурних змін в суспільстві та нації. Питання архаїзації лексики російської мови в єдності з культурними процесами перебуває в колі дослідницьких інтересів О.Є. Каданцевої. Час від часу увагу мовознавців привертають окремі семантичні поля, зокрема оціночна лексика виступає одним з найбільш цікавих для аналізу полів як така, що наочно ілюструє зміни в культурі суспільства. Щоправда, поки що спостерігаємо недостатньо аналогічних досліджень, проведених на матеріалі української мови. В процесі оновлення лексики значна роль належить асоціаціям. Асоціативні відношення, в які можуть вступати слова для передачі нових явищ національної культури народу, різняться за своїм характером і багато в чому залежать від того, хто вводить до обігу нові одиниці номінації. Ролі асоціацій в розвитку мови присвячена стаття В.М. Чабаненка **“Асоціація як універсальний чинник мовного розвитку”**. Семантичні асоціації слів – як в національно-специфічній, так і в загальноживаній лексиці, – а також особливості перетворення слова на символ під впливом культурного контексту проаналізовані М.П. Кочерганом. Він наголошує на необхідності розгляду і вивчення слова в контексті всіх знакових систем культури. Знаковість культури і мови виступає окремим аспектом в дослідженнях лінгвістів в сфері лінгвокультурології. Семіотична модель опису мови і культури була запропонована В.В. Воробйовим. Семіотичний підхід зберігається і у В.Т. Клокова в його спробі визначити основні напрямки лінгвокультурологічних досліджень. Ним запропонована тричленна структура мови як знакової системи і представлено реалізацію культурних функцій відповідно на кожному з визначених рівнів – рівні семіотичного коду, мовленнєвої системи і соціального ідіому. Підхід В.Т. Клокова є вдалою спробою

систематизувати різноспрямовані розвідки лінгвістів і надати чітке оформлення лінгвокультурологічній проблематиці.

Специфічно національні риси мовної картини світу простежуються і на граматичному рівні. Як переконливо доводить Н.В. Гуйванюк, існують певні синтаксичні засоби відтворення національного способу мислення етносу, що функціонують в мові у вигляді типових для неї конструкцій і зворотів.²⁹

Таким чином, можна зробити такі висновки щодо становлення та розвитку лінгвокультурології як нового напрямку в сучасному мовознавстві:

– мову розглядають в контексті нації як носія особливого типу культури і мислення; застосовується лінгво-когнітивний підхід до дослідження мовних явищ і культурних концептів; виникає лінгвістична антропологія; мова виступає як транслятор культурних цінностей; з точки зору лінгвокультурології вивчають як цілісні тексти, так і окремі шари лексичного складу мови (зокрема фразеологізми і термінологічні системи). Найбільше уваги приділяють дослідженню мовної картини світу, її характеру і структурі, її співвідношенню з іншими картинами світу. В цілому палітра мовних картин світу, представлена в сучасних філологічних дослідженнях, надзвичайно різноманітна. Крім власне мовної (або національної) та концептуальної, згадуються фольклорна та індивідуально-художня картина світу, індивідуально-мовна і поетична мовна картина світу, визначається їх зв'язок із національно-мовною картиною світу. Так, В.С. Калашников розмежовує поняття поетичної і загальної мовних картин світу як поняття “мова” і “поетична мова”. Подібним проблемам присвячена стаття С.Ю. Вапірова **“Національно-мовна картина світу в художньому дискурсі”**,³⁰

– проте, незважаючи на значний інтерес до нового напрямку в мовознавстві та його проблематики, на велику кількість досліджень та широке використання терміну “лінгвокультурологія”, сьогодні ще не існує точного окреслення меж цієї дисципліни, її проблематики та методології. Іноді можна зустріти абсолютно довільне її розуміння: так, до лінгвокультурологічної категорії О.Ю. Артем'єва, наприклад, відносить мовну політику тощо. Все це підтверджує необхідність подальших розвідок в даному лінгвістичному напрямку – як теоретичних, так і емпіричних – з метою заповнення тих білих плям, що існують сьогодні в концепції новонародженої дисципліни.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Маслова В. А. Лингвокультурология. – М.: “Академия”, 2001. – С. 3.
2. Sociolinguistics: A reader and Coursebook / Coupland N., Jaworski A. – New York, NY: Palgrave, 1997. – P. 439.
3. Лучинина Е.Н. Лингвокультурология в системе гуманитарного знания // Критика и семиотика. – Вып. 7. – 2004. – С. 238-243.
4. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: “Языки русской культуры”, 1997. – 824 с.
5. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: “Языки русской культуры”, 1998. – 896 с.
6. Див. пос. 1.
7. Див. пос. 3.
8. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – М., 1997. – С. 32.
9. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. – М., 2002. – С. 12.
10. Див. пос. 3.
11. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград, 2002. – С. 127.
12. Шейгал Е.И., Буряковская В.А. Лингвокультурология: Языковая репрезентация этноса. – Волгоград, 2002. – С. 9.
13. Нешименко Г.П. К постановке проблемы “язык как средство трансляции культуры” // Язык как средство трансляции культуры. – М.: Наука, 2000. – С. 32-33.
14. Тарасов Е.Ф. Язык как средство трансляции культуры // Там само, с. 42.
15. Леонтович О. А. Теория международной коммуникации в России: состояние и перспективы // Вестник Российской коммуникативной ассоциации. – Выпуск 1. – 2005. – С. 63-67.
16. Малимонова Н.В. Лингвистические аспекты кросс-культурных исследований // http://www.acis.vis.ru/9/1_9/maliman.htm
17. Див. пос. 1, с. 36-37.
18. Там само, с. 28-29.
19. Там само, с. 30.
20. Баган М. Хроніка // Мовознавство. – 2001. – № 6. – С. 96.
21. Гетман И.М. Язык и картина мира // Язык и культура / Сост. С.Б. Бураго. – Ч 1. – К., 1993. – С. 3-4.
22. Самойлович Л., Щербачук Л. Хроніка // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 108.
23. Чумак В.В. Хроніка // Мовознавство. – 2002. – № 1. – С. 78.
24. Лисиченко Л.А. Структура мовної картини світу // Мовознавство. – 2004. – № 5-6. – С. 36-42.
25. Бухтій М. Культуроносна функція рідної мови та її реалізація засобами словотворення // Південний архів: Філологічні науки. – Херсон: OLDI, 2000. – Вип. 10-11. – С. 49-55.
26. Баган М. Хроніка // Мовознавство. – 2001. – № 6. – С. 96.
27. Забуранна О.В. Антропоцентризм у сфері фразеологічного значення // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 55-59.
28. Фролова О.Е. Пословица и ее отношение к действительности // Вестник Московского университета. – 2005. – № 4. – С. 125-132.
29. Чумак В.В. Хроніка // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 90.